

SOBRE O USO DOS GRAFEMAS , <u> e <v> EN TEXTOS DO GALEGO MEDIO*

RAMÓN MARIÑO PAZ
Instituto da Lingua Galega
Universidade de Santiago de Compostela

1. Descripción mínima do corpus analizado

A presente exposición está feita a partir da análise de textos escritos, manuscritos ou impresos, dos séculos XVI, XVII e XVIII. Son consciente de que a recolleita de textos que fixen non é aínda exhaustiva, pero quixen valerme unicamente daqueles para os cales eu dispuxese na actualidade (en marzo de 1997) de edicións fiables. É obvio que este estudio non se pode levantar sobre bases inseguras, polo cal se fai imprescindible clarificar ata onde sexa posible cales son as características dos documentos que imos someter á análise. Haberá que ver se están manuscritos (e incluso inéditos) ou impresos; se foron editados haberá que ter en conta as discordancias existentes entre as diversas edicións, se é que estas existiron; se están manuscritos haberá que establecer se existe unha única copia ou varias e, ademais, se esa copia ou copias son da responsabilidade do propio autor ou dun mero copista; ademais, no caso de textos impresos non se debe esquecer que para chegaren á súa forma definitiva tiveron que pasar por unha peneira da que se viron libres os manuscritos: refírome á posible acción correctora ou uniformizadora de editores e impresores; etc. Todas estas precisións son inevitables se o estudio se quere levantar sobre bases sólidas. De non procedermos así chegaríamos con certeza a conclusións erróneas.

Vou facer unha exposición conxunta e sintética das principais cuestións relativas á transmisión textual dos documentos estudados. Coido que con isto pode abondar.

* Este traballo realizouse no marco do proxecto de investigación denominado *Historia do galego escrito*, posto en marcha polo Instituto da Lingua Galega coa subvención económica da Dirección Xeral de Ordenación Universitaria e Política Científica da Consellería de Educación da Xunta de Galicia.

Os documentos manuscritos que utilizo para a análise son en primeiro lugar as cartas ó conde de Gondomar (sécs. XVI-XVII)¹, as décimas ó Apóstolo Santiago de Martín Torrado (ca. 1622-1630)², a copia seiscentista da *Historia de Santa María de Iria* (ca. 1622-1630) que custodia a Biblioteca Vaticana de Roma³, o *Entremés famoso sobre a pesca do río Miño* (copia de 1671)⁴, unha parte mínima dos poemas do cura de Fruíme (séc. XVIII)⁵ e o *Coloquio de vinte catro galegos rústicos* do Padre Martín Sarmiento (mediados do séc. XVIII)⁶. En todos estes casos valinme de lecturas e edicións críticas feitas por min mesmo. Non así no caso da *Colección de voces y frases gallegas* e do *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*, que cito nas edicións de Pensado. A súa edición do *Catálogo* é transcripción do manuscrito da *Colección de los Heros* de escritos de Frei Martín Sarmiento, que está baseada na Colección Medina-Sidonia e se custodia na Real Academia da Historia de Madrid; por tanto, a tradición manuscrita do texto é a seguinte: “se trata de una copia hecha en 1787 sobre otra copia, hecha en 1772 (inmediatamente después de la muerte de Sarmiento) por orden de don Pedro Alcántara Guzmán, duque de Medina-Sidonia, sobre el original del autor” (Pensado 1973: 11).

Son autógrafas as cartas a Gondomar e maila copia da *Historia de Iria*, esta última inédita polo de agora. As décimas de Martín Torrado, escritas entre 1622 e 1630, coñecémolas a través dunha copia efectuada a finais do século XVII ou principios do XVIII, pero en todo caso despois de 1678. Polo seu volume e polo feito de iren seguidas dun comentario ou glosario do propio autor, son de destaca-las coplas do *Coloquio de vinte catro galegos rústicos* do Padre Sarmiento, das

¹ Custóianse na Biblioteca de Palacio de Madrid. Véxanse as transcripcións de Tobío (1973 e 1977).

² A copia máis pura destes versos é a que aparece nunha das follas finais dun exemplar de Gándara (s.a./1678) que se conserva actualmente na Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela coa signatura RSE 1093.

³ Este texto, que forma parte da Colección Barberini da Biblioteca Apostólica Vaticana (Barb. lat. 3578), permanece aínda inédito.

⁴ Existen varias edicións deste *Entremés*, pero ningunha ofrece garantías para o estudo lingüístico. O manuscrito, que parece ser unha copia do orixinal datada en 1671, é o 16.717 da Biblioteca Nacional de Madrid.

⁵ Trátase das poesías tituladas "A Cabaza", "Décima Gallega" e "Otra en Gallego", todas elas incluídas entre os Papeis Cabeza de León do Museo de Pontevedra (Rexistro 1315).

⁶ Existen ata o día de hoxe diversas edicións deste *Coloquio*, pero é de lei salienta-la do profesor J. L. Pensado: Sarmiento (1970). Así e todo, os meus datos proceden da miña propia edición crítica (Sarmiento 1995), realizada, coma a de Pensado, a partir principalmente do manuscrito 20378 da Biblioteca Nacional de Madrid, pero completada con outras achegas, especialmente as provenientes do manuscrito que leva o número de rexistro 7.638 no Museo de Pontevedra.

que temos varias edicións modernas feitas a partir de copias diversas do século XVIII, pero non a partir do autógrafo ou autógrafos, ata o de agora descoñecidos. Da copia seiscentista da *Historia de Iria* salientarei que se trata dunha traslación dun texto escrito uns douscentos anos antes, polo que a súa lingua fluctúa entre o respecto ó modelo tardomedieval do orixinal e a inevitable tendencia á modernización e actualización. Por último, tamén se debe ter en conta o carácter privado da correspondencia en galego remitida ó conde de Gondomar, pois é evidente que, cando sabemos que o que escribimos non vai ter transcendencia pública, todos redactamos de maneira distinta a como o facemos cando pensamos entregar ó prelo o noso escrito.

Tamén utilizo, de estimalo conveniente, a información e mailos datos que puiden extraer das obras lexicográficas de Sarmiento, Sobreira, Cornide e Payzal, todas elas do século XVIII ou, como moito, dos principios do XIX. Téñase en conta que nestes casos non estamos realmente ante textos compostos en galego, senón ante a transcripción de voces galegas glosadas en castelán ou introducidas nun texto redactado en castelán. No seu momento estas obras lexicográficas permaneceron inéditas⁷.

Chegaron no seu momento a ser textos impresos o poema de Isabel de Castro e Andrade a Alonso de Ercilla (1589)⁸, os sonetos de Vázquez de Neira e Gómez Tonel co gallo das exequias da raíña Margarita de Austria (1612)⁹, a *Relazón de carta executoria* (copia de 1674)¹⁰, os romances galegos das Festas Minervais compostelás de 1697¹¹, o poema de Noguerol e Camba (1708)¹², as glosas dos irmáns Plácido e Anselmo Feijoo (1722)¹³, case tódolos versos de don Diego Cernadas e Castro, cura de Fruíme, do século XVIII (Cernadas y Castro: 1778-1781), e a *Memoria da fundación da Confraría de Cam-*

⁷ As de Sarmiento e Sobreira coñecémolas a través das edicións de Pensado: Sarmiento (1970), Sarmiento (1973), Sobreira (1974^a), Sobreira (1974^b) e Sobreira (1979). Para a de Cornide contamos coa edición de Martínez Barbeito (1956). O vocabulario de Benito Vicente Payzal, composto entre o XVIII e o XIX, coñecémolo agora a través da edición de Ferreiro (1994).

⁸ O soneto aparece en Ercilla y Çuñiga (1589). Pódese consulta-lo orixinal na Biblioteca Nacional de Madrid (signatura Ri 59).

⁹ Pódense ler na súa edición facsimilar: Gómez Tonel (1951).

¹⁰ Orixinalmente o texto debeuse de escribir arredor de 1515, pero nós coñecémolo por unha transcripción aparecida nun memorial publicado en Granada despois de máis de século e medio: Saavedra Ribadeneyra (1674: 137-138).

¹¹ Pódense ler na edición facsimilar recentemente publicada pola Universidade de Santiago de Compostela: *Fiestas Minervales*, 1993.

¹² Cf. *Clarín*, 1708.

¹³ Cf. *Sagradas Flores*, 134-135.

beadores (copias do séc. XVIII)¹⁴. Aquí impoñense varias observacións:

1. O soneto de Isabel de Castro está realmente escrito en portugués, non en galego.

2. A *Relazón da carta executoria* non é senón un dos diversos documentos aducidos por Fernando de Saavedra nun memorial dirixido ó rei Carlos II coa intención de proba-la antigüidade e nobreza da casa de Saavedra. Como entre os devanceiros do solicitante estaba o mariscal Pero Pardo de Cela, o memorialista séntese obrigado a lava-la imaxe deste antepasado do oprobio histórico que sobre ela pesaba, e para o facer trae no seu auxilio unha das ó parecer moitas relacións da traizón sufrida polo mariscal que na primeira metade do século XVI corrían por Galicia: “corrian entonces en relaciones autenticas, è impressas por todo el Reino, de que han quedado en el de Galicia muchas en algunas Casas de los descendientes del Mariscal, como la que para en la de Taboy, y copiada à la letra en Gallego, segun su original, en poder del Suplicanté, que ella con este titulo es como se sigue” (p. 137). O memorialista, que publica a súa obra nunha imprenta granadina en 1674, afirma que a *Relazón* está “copiada à la letra en Gallego, segun su original, en poder del Suplicanté”. Ora ben, a revisión lingüística do texto parece quitarlle a razón a quen isto afirma, pois as hipercorreccións que o caracterizan e, en xeral, o aspecto espurio da lingua nel empregada apuntan cara á intervención dalguén sobre ese perdido texto orixinal que se menciona. Por conseguinte, á hora de emprendérmo-lo estudio da ortografía da *Relazón da carta executoria* deberemos contemplala non como un documento producido en Galicia nos finais do século XV ou nos inicios do XVI, senón como un texto publicado en Granada na segunda metade do século XVII.

3. A *Memoria da Fundación da Confraría de Cambeadores* escribiuse como limiar dun *Libro da Confraría de Cambeadores de Santiago* e narra unha versión do descubrimento da tumba do Apóstolo Santiago que en xeral respecta a tradición representada pola *Crónica de Santa Maria de Iria*. Conservámola a través da transcripción que publicou Francisco Xavier de la Huerta y Vega nos seus *Anales de el Reyno de Galicia* (ca. 1734-1736). Antonio Rioboo y Seixas Villar de Francos, outro cronista setecentista, divulgou en 1747 outra transcripción súa de certos fragmentos da *Memoria*. Segundo Henrique Monteagudo (1996), Huerta debeu de emprega-la redacción da *Memoria* de 1624, pero non se pode descartar que traballase con outra copia posterior. En troques, non hai dúbida de que Rioboo e Seixas manexou

¹⁴ Cf. Huerta y Vega (1734-1735: 342-343) e tamén Rioboo (1747). Véxase tamén a edición de Monteagudo y Seixas (1996).

a copia de 1624. Tanto Huerta coma Rioboo estaban convencidos de que a *Memoria* era un texto auténtico redactado nunha época remota e non chegaron a sospeitar que se puidese tratar dunha das tantas invencións que a miúdo aparecen nos falsos cronicóns da Idade Moderna. Henrique Monteagudo, apoiándose en diversos argumentos -entre eles, os propiamente lingüísticos-, considera que debemos de estar ante unha falsificación feita en Santiago no ano 1624 por Pedro de Aroza y España. A edición do texto que utilicei débese ó propio Henrique Monteagudo (1996), que reproduce a transcripción de Huerta y Vega e escribe entre corchetes as partes que tamén ofrece Rioboo.

A *Memoria da Fundación da Confraría de Cambeadores* é o único texto orixinalmente impreso para o cal non partín das miñas propias lecturas. En tódolos restantes casos procedín previamente a facer cadansúa edición crítica.

2. O uso dos grafemas , <u> e <v>

Parece que nos romances do norte da Península Ibérica existiu antigamente unha oposición fonolóxica entre unha consoante oclusiva bilabial sonora /b/ e unha consoante fricativa bilabial sonora /β/. A primeira tería as súas orixes nas posicións fortes do /b/ latino (B-, -cons. non líquida + B-) e mais no /p/ situado en posición intervocálica (-P- > -B-); a segunda proviría da semiconsoante velar latina (V-, -V-) e mais do /b/ e do /f/ en posición intervocálica (-B-, -F-). En principio, pois, nos romances do norte ibérico escritos na Idade Media o uso dos grafemas e <u, v> tería un fundamento fonolóxico: utilizaríase para representa-lo fonema /b/ (*beuer, poomba, cebola*) e <u, v> para /β/ (*ueer, lauar, amaua, deuesa / veer, lavar, amava, devesa*). Por outra banda, da escritura latina medieval pasou á romance o hábito de empregar indiferenciadamente os signos <u> e <v> tanto para representa-la vocal /u/ coma para representa-la consoante /β/ (ou, alí onde a houbese, /v/); e así escribíase tanto *un* coma *vn*, e tanto *auia* coma *avia*, se ben como maiúscula só se empregaba <V>.

Na segunda metade do século XIII a ortografía afonsina consagrou en Castela e nas terras dependentes de Castela esta distinción imperfecta de base fonolóxica, de maneira que deixaba sen resolve-lo problema do uso alternante de <u> e <v> con valores vocálico e consonántico. E a este problema arrastrado desde o pasado non tardou en sumárselle un novo na propia época medieval: a neutralización da oposición entre /b/ e /β/ deixaba sen fundamento fonolóxico a oposición gráfica / <u, v> e provocou en seguida lóxicos

problemas de escritura que, tanto en galego coma noutros romances, só conseguían superar aqueles escribas que tiñan unha boa formación.

Realmente, a este problema só se lle deu solución en castelán coas reformas académicas do século XVIII, que xa desde 1726 estatuíron o uso exclusivamente vocálico de <u>, o uso exclusivamente consonántico de <v> e unha distinción entre e <v> de base etimolóxica. Así e todo, esta solución etimolóxica para a representación de /b/ deixaba certas fendas polas que entraron diversas formas gráficas antietimolóxicas que parecían consagradas polo uso: *abuelo*, *boda*, *abogado*, o *haber* que se mantíña aínda en 1726, etc.

Mentres tanto, durante os séculos XVI e XVII a ortografía era para a minoría letrada dos territorios gobernados pola Coroa de Castela unha cuestión opinable na que, así e todo, en medio de grandes dificultades tendíase comunmente, por pura inercia, a respectar no esencial as normas tradicionais de orixe afonsina. Ora ben, isto era cada vez máis difícil de conseguir porque faltaba polo xeral unha boa formación en letras e porque o propio desenvolvemento do sistema fonolóxico do castelán ía aconsellando abandonar un sistema gráfico medieval que no seu momento tivera unha notable orientación foneticista pero que nos albores do século XVIII resultaba xa evidentemente inadecuado para a lingua moderna. Por outra parte, non existía nesta época ningunha autoridade universalmente recoñecida que, á maneira do que desde 1726 iría facendo a Real Academia Española, puidese marcar un camiño en medio de tantas dificultades. Cada ortógrafo, gramático ou preceptista, e mesmo cada escritor, escribán ou impresor, consideraba ter plena liberdade na materia para aconsellar aquilo que máis lle prouguese e para actuar en consecuencia coa maior coherencia posible; as opinións ó respecto eran desde logo dispares e no século XVII ían desde o foneticismo radical dun Gonzalo Correas¹⁵ ou o máis atemperado de Mateo Alemán¹⁶ ata o etimoloxismo inflexible de Gonzalo Bravo Grajera¹⁷ ou o máis conciliador de Juan de Robles¹⁸. Neste debate ortográfico dos séculos XVI, XVII e XVIII o problema do emprego de , <u> e <v> foi un dos motivos máis constantes de controversia. A desorientación e a incompetencia ortográfica eran tales contra finais do século XVI que, como recorda Rosemblat (1951: XLI), en 1587 un grupo de mestres chegou a presentarlle a Felipe II un

¹⁵ É autor dunha *Ortografía kastellana, nueva i perfeta*, aparecida en Salamanca en 1630.

¹⁶ En 1609 publicou unha *Ortografía castellana* en México.

¹⁷ A súa enérxica oposición á proposta foneticista de Correas verteuna no seu *Breve discurso en que se modera la nueva Orthographia de España* (Madrid, 1634).

¹⁸ O seu *Culto sevillano* (1631), inédito no seu momento, contiña un diálogo sobre ortografía.

memorial no que lle solicitaban que se examinase de ortografía ós mestres de primeiras letras para así tentar de poñer unha pouca orde naquel caos.

2.1. *Textos manuscritos*

Neste panorama pode ter interese analizar como empregaron estes tres grafemas (, <u> e <v>) os autores das cartas privadas en galego que se lle enviaron ó conde de Gondomar entre finais do século XVI e principios do XVII. Por seren textos non destinados á imprenta cabe supoñer que sobre eles non actuou o filtro corrector que inevitablemente tiña que aplicar todo impresor. Por conseguinte, é obvio que temos neles un magnífico campo de estudio dos que poderían se-los problemas gráficos que espontaneamente se lles presentarían para escribir en galego a unhas persoas que probablemente tiñan un coñecemento das letras suficiente para ler e escribir con certa soltura, pero non formación abonda para reflexionaren e tomaren decisións en materia ortográfica.

En principio a ortografía tradicional parece bastante asentada nalgunhas voces comúns que, por razón da súa mesma frecuencia de uso, tenderían inercialmente a fixarse con máis forza na memoria gráfica das persoas daquel tempo¹⁹: *ben* (GONb 10), *bein* ‘ben’ (GONc 2), *bon* (GONc 28), *boa* (GONc 31), *boas* (GONb 7, 31; GONc 34), *deve* (GONd 50), *nouas* (GONb 7, 32), *Ponteuedra* (GONb 1, 15, 28), *seruïço* (GONa 6), *seruidora* (GONb 33), *serve* (GONd 9), *ueçes* (GONa 1), *uezes* (GONb 25), *uontade* (GONa 7), etc.; nestas cartas as formas dos copretéritos dos verbos da primeira conjugación escríbense sempre á maneira tradicional, con <u> ou con <v>: *estava* (GONc 8), *perdoava* (GONc 9), *sinificaua* (GONb 2). Mais non é en absoluto custoso aducir testemuños, e non escasos, de signo contrario, e ás veces mesmo con palabras de bastante circulación: *acauada* (GONb 6), *ben abenturada* (GONb 10), *abisarme* (GONb 29), *abiseme* (GONb 32), *vein* ‘ben’ (GONc 26), *bay* ‘vai’ (GONb 28), *ban* ‘van’ (GONb 8), *bribidade* (GONd 25), *nabios* (GONd 19, 21), *saver* (GONc 18), *saue* (GONa 9), *save* (GONd 44), *tubo* ‘tivo’ (GONa 12), *tibera* (GONa 8, GONc 14), *balor* ‘valor’ (GONb 14, 19), *bentos* (GONc 16), *beraom* ‘verán’ (GONd 43), *bida* (GONb 24), *bila* (GONb 16), *binte* (GONb 33), *beim* ‘vén’ (GONd 48), *bosa* (GONd 44), etc. No seu galego aportuguesado don Diego das Achas e Petán escribe *tanven* (GONc 24).

¹⁹ A carta *a* é de Juan de Lanzós e Andrade (ca. 1598), a *b* de Beatriz da Serra (20.05.1603) e a *c* (08.04.1605) e maila *d* (20.09.1605) de Diego das Achas e Petán.

Oubir (GONb 7) sen dúbida presentaba problemas especiais, tanto porque a súa etimoloxía (AUDIRE) non lles resolvía realmente nada a aqueles que a coñecesen coma porque a inexistencia desta forma en castelán privaba a estas persoas dun posible modelo de corrección que probablemente tampouco lles fornecía, por simple descoñecemento da maioría, o portugués. Algo semellante, inda que non exactamente o mesmo, pode afirmarse de *veira* (GOND 15), que probablemente provén dunha voz prerromana *BARIA ou *BAREA (cf. Corominas & Pascual: s.v.): o seu uso limitado en castelán restrinxiría enormemente as posibilidades de que a forma común no idioma da corte (*vera*) actuase como modelo para os que escribían en galego; mais a partir dunha única documentación non podemos levantar ningunha explicación satisfactoria. No *Entremés famoso* (1671) temos *beira* (ENT 3 47).

Comentario particular merecen as formas *bolbo* (GOND 39) e *bolveu* (GOND 16), dado que nestes textos dos séculos escuros atopamos tan constantemente as grafías *bolb-* e *bolv-* para o verbo *volver* que podemos afirmar que elas son realmente a norma. Nos textos galegos e portugueses escribíanse desde a Idade Media con dous <v>, con dous <u> ou cun <v> e un <u>, e só nalgúns ocasións se rexistran casos de *bolta*, *boltas* ou *aboluer* (cf. Lorenzo 1977: s.v.). En troques, a tradición castelá era distinta, como sinalan Corominas & Pascual (s.v.):

Aunque la grafía latinizante *volver* aparece alguna vez en la Edad Media [...], la grafía *bolver* puede calificarse de general, no sólo en este período, sino en G. de Segovia [...], Nebr. [...] y aun en el Siglo de Oro; es la única de Covarr., y todavía los académicos de *Aut.* advierten en su prólogo: “muchas personas, y todos o casi todos los impresores, le comiençan con *b-*”. Siguiendo su criterio latinizante a ultranza implantó la Acad. la grafía antihistórica *volver*, si bien incluyendo en la *b-* una referencia, que demuestra cómo hasta entonces a pocos se les ocurriría buscar otra grafía que la tradicional, causada por una disimilación normal en cast. (comp. *bivir*, etc.).

Creo que este uso castelán, en tempos en que o cultivo literario do galego estaba baixo mínimos, explica a constancia da aparición de *bolver* e *bolber* nos textos que estamos revisando.

Non son infrecuentes os casos de incoherencia, incluso dentro da mesma carta ou no conxunto das dúas cartas (GONc e GOND) escritas por don Diego das Achas e Petán. O topónimo *Baiona* escríbeo con dona Beatriz da Serra e con <v> don Diego das Achas: *bayona* (GONb 32), *vayona* (GONc 35). Para os descendentes de BASIARE e as súas formas conxugadas don Juan de Lanços e de

Andrade chega a utiliza-los tres signos gráficos en litixio (*Veyjarlle*, GONa 3; *ueyjo*, GONa 11; *beyjo*, GONa 1), se ben é certo que o uso de <V> (maiúsculo) pode deberse a que desde antigo non se empregaba nunca <u> en tales circunstancias; e mentres que Beatriz da Serra escribe *beyxo* (GONb 25) e vacila entre *escrebia* (GONb 12) e *escreyu* (GONb 1), Diego das Achas deixa no papel *veinjan* ‘beixan’ (GONc 31) e *escreva* (GOND 49). O mesmo don Diego oscila entre *lebaren* (GOND 34) e *levaron* (GOND 12), entre *liberdad* (GOND 19) e *liverdade* (GOND 23), entre *bolbo* (GOND 39) e *bolveu* (GOND 16), entre *ver* (GOND 11) ou *vendo* (GOND 7) e *catibos* (GOND 13) na carta do 20 de setembro de 1605 e *bendo* (GONc 3,5) e *cativo* (GONc 3) na anterior do 8 de abril do mesmo ano. Para Beatriz da Serra, o descendente de VIDERE escribíase *ber* (GONb 22).

Percíbese unha tendencia a reservar <u> para a representación da vocal /u/, mais con este valor non deixa de aparecer nalgunha ocasión <v>, que vemos tanto cando a vocal é núcleo silábico inicial de palabra coma cando está na marxe post-nuclear: *vn* (GONb 15; GOND 21, 29), *vma* ‘unha’ (GONb 17, 20), *vmjdad* (GONc 27), *vmor* (GOND 44), *mev* (GOND 16), *savdades* (GOND 9), *ev* (GONc 14, 18; GOND 11, 35). É de notar que as máis altas cotas de emprego de <v> para /u/ se rexistran nas dúas cartas de don Diego das Achas e Petán (GONc e GOND), mentres que na de don Juan de Lanços non se detecta ningún caso. Con todo, non se esqueza que este uso é en xeral esporádico.

Pode dicirse, pois, que as cartas privadas enviadas ó conde de Gondomar entre finais do século XVI e principios do XVII son unha boa proba de que aqueles que por aquel tempo decidían escribir algo en galego tiñan os mesmos problemas cós que o facían en castelán á hora de usaren os signos gráficos , <u> e <v> cun mínimo de rigor, coherencia e racionalidade.

Tamén o texto das décimas ó Apóstolo Santiago de Martín Torrado chegou manuscrito e non impreso ata o século XX. A súa ortografía chama a nosa atención porque a súa marcada tendencia fonolóxica no tocante a esta cuestión da utilización de , <u> e <v> se compadece perfectamente con certos usos foneticistas presentes no mesmo texto, tales coma os de *comperdon* (TORR 42), *empoo* ‘en po’ (TORR 17) e *sempreguntar* (TORR 39). De par disto, obsérvase nesta peza un dominio pouco menos ca exclusivo de para representa-lo fonema /b/, soamente contrapesado por catro casos de <u> consonántico²⁰. Temos con non etimolóxico *abo* (TORR 20),

²⁰ Este fonoloxicismo está moi atemperado na copia da Biblioteca Nacional de Madrid, onde lemos *avo* (20), *valente* (6), *valame* (15), *vim* (25), *uos la* ‘vola’ (38), *vos* ‘vós’ (16), *vos* ‘vos’ (13), *deve* (23) e *Caualleiro* (10).

balente (TORR 6), *ballame* (TORR 15), *bello* ‘vello’ (TORR 2), *bender* (TORR 55), *bin* (TORR 25), *bola* ‘vola’ (TORR 38), *bos* ‘vós’, *bos* ‘vos’ (TORR 13), *bosas* (TORR 49); de *embeja* (TORR 23) hai que dicir que en castelán se empregaron formas con *emb-* ou *enb-*, algunha delas incluso en Nebrija (cf. Corominas & Pascual: s.v.). Con etimolóxico atestamos *bastas* ‘bastades’ (TORR 16), *ben* (TORR 24), *bendito* (TORR 55), *bois* (TORR 53), *cabaleiro* (TORR 10), *debe* (TORR 23), *houber* (TORR 19), *Jubileu* (TORR 44) e *trebon* (TORR 3). En *barba* (TORR 1) o étimo latino BARBA proporciona argumentos para o uso dos dous , pero cómpre lembrar que a grafía tradicional fora loxicamente *barua* ou *barva* e que a Real Academia Española, adoptando o criterio etimolóxico para resolver esta cuestión, estatuíu para o castelán o uso da forma *barba* en 1726 (cf. Rosemblat 1951: LXVII); e claro está que as formas gráficas tradicionais de *cabaleiro*, *debe*, *houber* e *trebon* presentaban tamén <u> ou <v>: *caualeiro* ou *cavaleiro*, *deue* ou *deve*, *ouuer* ou *ouver*, *toruõ* ou *torvõ*. En todo caso, dado o fonoloxicismo imperante na escritura desta composición no tocante ó emprego destas letras, non vexo razóns para soste que o uso de *abo*, *barba*, *cabaleiro* ou *debe* é debedor da norma académica castelá aprobada en 1726; non o é, desde logo, *houber*, pois nese ano aínda a RAE estipulaba *haver*. Nin sequera estamos seguros de que a copia a través da cal coñecemos hoxe o poema de Torrado sexa realmente posterior a ese ano.

Nas contadas ocasións en que se usa nestas décimas ó Apóstolo Santiago, o <u> consonántico ten fundamento etimolóxico: *uai* (TORR 28), *uos* ‘vós’ (TORR 29), *uos* ‘vos’ (TORR 29, 32). Por outra banda, débese sinala-la incoherencia que constitúe escribir, fronte a *bos* ‘vós / vos’ e *bola* ‘vola’, *uos* ‘vós / vos’. Non se documenta en ningún caso o grafema <v>, nin para o valor vocálico nin para o consonántico²¹; por conseguinte, fóra dos casos en que forma parte dos dígrafos <gu-> e <qu-> (*guerra*, TORR 14; *queija*, TORR 37), <u> remite non só a /b/, senón tamén a /u/: *un* (TORR 26, 45), *unha* (TORR 14, 27, 57), *Jubileu* (TORR 44), *mouros* (TORR 18), etc.

A copia seiscentista da *Historia de Iria*, tamén manuscrita, presenta un indiscutible apego ós usos ortográficos tradicionais e, así mesmo, a vacilación tamén tradicional. En xeral, , <u> e <v> representan o fonema /b/ nos contextos en que cada un o viña facendo desde antigo, mais obsérvase que o <v> consonántico nunca ocorre en posición medial de palabra: *antrealo* ‘intervalo’ (1 r), *auia* (1 r, 1 v, 2

²¹ Hai que dicir exactamente o contrario da copia da Biblioteca Nacional de Madrid, na que lemos *avo* (20), *valente* (6), *vai* (28), *vos* ‘vós’ (29), *vos* ‘vos’ (29, 32), etc., e tamén *uos* (38), *vn* (45) e *vna* ‘unha’ (14, 27, 57).

r, 4 v, 5 r, 7 r, 10 r, 12 r, 13 r, 13 v, 14 v, 16 r, 16 v, 17 r), *ouuo* (3 v, 4 v, 7 r, 8 v, 13 v, 15 r, 18 r), *bago* (10 v; de BACULU), *bispado* (1 r, 10 v, 11 r, etc.), *bispo* (1 r, 2 r, 2 v, 3 r, 7 v, 8 r, 9 r, 10 r, etc.), *bo* (3 r, 4 v, etc.), *bô* (3 v, 9 r, 10 v, 14 r), *breue* (1 r, 11 v, 16 r), *conuertir* (1 v), *deluuio* (1 r), *deuia* (9 r, 12 r), *deutos* (1 r, 1 v), *Esteuo* (8 v), *gouernou* (6 r, 12 v), *nobre* (2 v, 10 r, 15 v, 18 r), *ouuiian* (4 r), *pobo* (7 r, 9 r, 11 v, 15 v), *poboo* (12 v, 13 r), *rebtou* (6 v)²², *saluo* (1 v), *seruicio* (2 r), *soeuos* (1 v, 2 r), *uer* (5 r, 13 r), *uia* (2 r, 3 r, 11 v), *vida* (1 v), *viesen* (1 r, 1 v, etc), *Virgen* (1 r), *virtudes* (2 v), etc. Os sufixos modo-temporais dos copretéritos da primeira conxugación case sempre se escriben con <u>, como era tradicional: *safirmaua* ‘se afirmaba’ (12 r), *andaua* (8 r, 13 r), *andauan* (11 r), *apagauan* (4 r), *asiñoreaua* (2 r), *siñoreauan* (2 v), *señoreaua* (2 v), *asobiauan* (5 r), *casauan* (10 v), *catiuauan* (5 v), *daua* (18 r), *dauan* (7 r), *estaua* (5 r, 8 v, 10 r, 11 r, 12 v, 13 v, 16 r, 16 v, 17 r, 18 r), *estauan* (5 v, 7 v, 8 v, 12 r, 13 v, 17 v), *estragauan* (18 r), *lebau[a]* (5 v), *mandaua* (3 r), *matauan* (5 v), *mendicauan* (11 r), *morauan* (16 r), *mudaua* (12 r), *ousauan* (11 r, 15 r), *pululaua* (3 r), *queimaua* (6 v), *sojuzgauan* (13 r), *trespasaua* (12 r), *vsaua* (9 r); as formas con suman ata sete, unha cantidade nada desdeñable: *çalebraba* (10 v), *chamaban* (17 v), *entraban* (18 r), *jajunaba* (10 r), *lançaba* (9 r), *lebantaba* (14 v) e *trataba* (9 r).

Nesta copia da *Historia de Iria* o grupo [βr] medial intervocálico procedente de -B’R- ou de -BR- represéntase con <-br-> e non con <-ur-> ou <-vr->: *libros* (1 r, 6 r, 6 v, 16 v), *libre* (10 v), *librada* (7 v), *librou* (10 r, 17 v), *librara* (11 v), *febres* (2 v); realmente, nestes contextos <-br-> xa se coñecía en galego desde o século XIV e para algunhas voces mesmo desde o XIII. *Oprobio* <OPPRβ→BR•U non se documenta nos romances ibéricos centro-occidentais ata o século XV (cf. Corominas & Pascual: s.v. / Lorenzo 1968: s.v.): a dúbida entre *oprouio* (7 r) e *oprobio* (11 r) en que se debate este copista da *Historia de Iria* debe de vir determinada pola disimilación da segunda vibrante, que deixa o /b/ nunha posición intervocálica na que, para quen non coñecese a etimoloxía da voz, cabería tanto coma <u>.

Constitúe un arcaísmo o mantemento da grafía xeminada do étimo en *abbade* (6 r, 8 r, 8 v, 10 v, 11 v, 14 v, 15 r, 18 v) e *abbades* (7 r, 14 r); mais é certo que tamén se encontra *abade* (9 r, 14 v).

Os grafemas <u> e <v> comparten nesta copia da *Historia de Iria* a representación da vocal /u/, pero, ó igual que sucede cando ten

²² Se ben a etimoloxía de *rebtar* é discutible (cf. Corominas & Pascual: s.v.), o certo é que en galego medieval, desde as *Cantigas de Santa María* (cf. Lorenzo 1968: s.v.), son normais as documentacións con .

valor consonántico, <v> só se emprega en posición inicial de palabra²³, onde de toda maneira tamén pode aparecer <u>: *vn* (1 r, 1 v, 7 r, 9 v, 11 v, 16 r, 16 v, etc.), *un* (1 v, 8 r, 13 v, 16 v, 18 v, etc), *vna* (4 v, 6 v, 7 r, 7 v, 8 r, 9 r, 16 r, 16 v, 18 v, etc.), *una* (7 r, 14 v, 16 r, 16 v, etc.), *vltemo* (3 v, 5 r), *vltimo* (4 v), *vmildade* (12 r, 14 v, 17 r), *vngos* (1 v, 2 r), *vsaua* (9 r), *vsou* (6 r, 12 v), *usando* (10 r), *vsos* (17 r). Nos restantes contextos emprégase sempre <u>: *deluuio* (1 r), *duna* ‘dunha’ (7 r), *caeu* (7 r), etc. Como maiúscula, vocálica ou consonántica, só se utiliza <V>: *Vlla* (2 r, 11 v, 17 r), *Vncello* (4 r), *Vngo* (13 v), *Vrbano* (4 v, 10 v, 11 v, 12 v, 13 r, 14 r), *Vrraca* (11 v, 17 v), *Vimara* (11 r), *Vincenso* (13 v), *Vicenço* (15 r), *Vincente* (13 v).

É considerable nesta copia da *Historia de Iria* o número de grafías antietimolóxicas e antitradicionais que atopamos: *auerta mente* (4 r), *abôs* (17 v), *Baca* (6 v), *botos* (14 r), *bella* ‘vella’ (6 v), *bellos* ‘vellos’ (16 r), *embellecesen* ‘envellecesen’ (6 r), *escrabos* (6 r), *nobos* (2 r), *obellas* (14 r), *presvitero* (16 v), *Riua de Miño* (8 r, 17 r), *Riuas de Sil* (8 v), *riuera* (16 v), etc. *Vispos* (7 r) contradí o habitual (*arço*)(*arce*)*bispo(s)* desta mesma copia seiscentista; *sauer* (2 v, 6 v, 11 v, 14 v, 17 v), *sauendo* (13 r), *sauemos* (8 v), *sauedes* (11 r), *sauen* (1 r), *sauidor* (9 r), *sauedores* (9 r, 11 v) e *sauidores* (2 r, 5 r, 11 v, 14 v, 15 v) opóñense a *sabe* (6 v), *sabendo* (7 r) *sabido* (12 v), *sabia* (12 v) e *souberon* (7 r); *vatalla* (3 v) e *vatallas* (6 v) a *batalla* (7 r, 7 v, 15 v); *trauallos* (4 r) a *traballo* (11 v, 17 r), *traballos* (8 r, 11 r, 12 v, 13 r, 14 r), *traballando* (14 r), *traballaron* (1 r) e *traballou* (3 r); *nabes* (8 v) a *naue* (16 v) e *naues* (10 v); *nobe* (3 v), *nobenta* (1 v) e *nobecentos* (5 v, 7 v) a *noue* (1 v, 4 r), *dezenoue* (3 v) e *nouecentos* (6 r, 6 v); *lebantado* (2 r, 3 r), *libantado* (7 r), *lebantaba* (14 v), *lebantaron* (5 v, 9 r, 10 r, 12 v), *lebantou* (6 v, 8 v), *lebantouse* (8 v) e *lebantara* (13 r) a *leuantado* (3 r), *leuantados* (9 r), *leuantate* (7 r) e *leuantouse* (2 v, 5 r), *leuantaron* (3 r) e *leuantaronse* (3 v); *pribou* (9 r, 10 v) a *priuara* (10 v) e *priuado* (10 v); *prober* (10 v, 13 r) a *prouer* (12 v) e *prouendolles* (16 r); *receuer* (6 r, 13 v), *reciuido* (14 r, 16 v, 17 r, 18 r), *receuimos* (13 r), *receueron* (2 v, 13 r) e *receuera* (6 r) a *receber* (13 r, 14 v), *recebido* (13 v), *recibido* (15 r), *recebeu* (10 r, 11 v, 14 r, 16 r), *recebiu* (13 v, 15 r), *receberon* (10 v, 18 r) e *recebesen* (14 v); *Bazquez* (9 r) a *Vazquez* (9 r); *ben* ‘veu’ (9 v) fronte ó habitual *ven*; etc.

Para *volver* e a súa familia léxica atopámo-las formas con correntes no castelán da época: *rebolueuas* (14 v), *emboltos* (10 v). De *embiar* (13 v), *embies* (13 r), *embiolle* ‘envioulle’ (6 r), *imbiache* (13 r), *embiou* (6 r, 10 r, 13 v, 14 r), *embiô* (6 r), *imbiou* (12 v), *embiaron* (7 r) e *embiara* (14 v) cómpre dicir algo moi semellante ó que ob-

²³ *Fvndaron* (5 v) é lectura insegura.

servamos para *boluer*: son formas sen tradición no galego medieval, pero no castelán, lingua que evidentemente interfería na esporádica escritura galega do século XVII, *embiar* fora a grafía máis corrente en toda a Idade Media e Corominas & Pascual (s.v.) indican que este uso chega polo menos ata Nebrija. Comentario polo estilo merecen *biuiron* (4 r), *bibeu* (6 r) e *bibiu* (6 v, 8 v), que se opoñen ó habitual *vida* deste traslado da *Historia de Iria*: en castelán -non en galego- as formas con , baseadas nunha disimilación coma a que actuou en *volver* > *bolver*, foron xerais en toda a Idade Media e só o *Diccionario de Autoridades* de 1726 implantou definitivamente o uso latinizante (cf. Corominas & Pascual: s.v.). A propósito de *embeja* (10 v), lembramos que en castelán se empregaron formas con *enb-* ou con *emb-*.

No caso de *aproube* (2 r, 12 r) < PLACUIT non podía buscarse apoio etimolóxico para ningún dos grafemas en xogo, pero o uso medieval para este tipo de formas labializadas dictaba <u> ou <v> (cf. Lorenzo 1977: s.v.)²⁴

Hai, finalmente, casos de grafías etimolóxicas pero que daquela atentaban contra o uso tradicional. Isto era o que pasaba con *cabalo* (7 r), *cabaleiros* (9 v, 17 v) e *cabaleria* (11 v, 17 v), que se opoñían a *caualo* (7 v), *caualeiro* (7 r, 11 v, 15 r) e *caualeiros* (1 v, 7 v, 9 v); con *escribir* (14 r, 17 r), *escrebeu* (13 v), *escreberon* (13 v), *iscribiron* (1 r) e *escribiu* (13 r, 13 v), opostos a *escreuendolle* (9 v); con *ouberon* (9 v) e *oubera* (11 r, 11 v) fronte a *ouueron* (4 r); con *soberbea* (13 r), contradictorio con *soberuia* (14 v) e *soberueo* (8 r). Tamén era, finalmente, o caso de *abito* ‘hábito’ (6 r), *abeto* ‘hábito’ (10 r) e *abetos* (16 r), pero aquí cómprenos non esquecer que *abito* xa o utiliza Nebrija e máis tarde tamén outros escritores casteláns (cf. Corominas & Pascual: s.v.).

Na copia manuscrita do *Entremés famoso sobre a pesca do río Miño*, datada en 1671, alternan tres códigos lingüísticos: o galego do labrador Roleiro, o pseudo-portugués do fidalgo miñoto e da súa namorada e o castelán das acoutacións teatrais. Mais no tocante ó uso dos grafemas , <u> e <v> non se aprecian diferencias entre cada un destes tres códigos, polo que na exposición que vou facer prescindirei da lingua castelá das acoutacións e non farei distinción entre a dos textos galegos e a dos pseudo-portugueses.

O emprego destes tres signos gráficos caracterízase polas constantes que xa vimos para outros textos manuscritos dos séculos XVI e XVII, anteriores, por tanto, ás orientacións que dará a RAE no XVIII. Quere isto dicir que o que neles observamos é un apego fundamental ós

²⁴ En *aprouese* (13 v) debe de haber omisión involuntaria de <-b>, quizais por un descoñecemento da palabra por parte do copista seiscentista.

usos herdados desde a época afonsina (séc. XIII) coas vacilacións e inseguridades derivadas da falta dun soporte fonolóxico para esta oposición gráfica desde a propia Idade Media. Así, son usos ortodoxos os seguintes: *abade* (ENT 5 9), *acabou* (ENT 2 1), *alba* (ENT 1 39, 2 22), *baça* (ENT 2 38), *basta* (ENT 1 25, 2 56, 2 76), *beijo* (ENT 3 42), *bein* ‘ben’ (ENT 1 43, 3 10, 3 66, 5 25, 5 47), *ben* (ENT 6 42), *beira* (ENT 3 47)²⁵, *bela* (ENT 3 5), *belas* (ENT 3 67), *besta* (ENT 1 12), *bo* (ENT 1 38, 3 18), *boa* (ENT 2 72, 6 14), *bois* (ENT 2 10), *bosta* (ENT 5 19), *braços* (ENT 5 66), *brioso* (ENT 3 20), *brotado* (ENT 1 10), *buscan* (ENT 3 15), *cabesa* (ENT 3 61, 3 82), *cebola* (ENT 5 59), *cubrirà* (ENT 6 14), *debaijo* (ENT 2 35), *diabo* (ENT 3 2), *diabro* (ENT 2 17), *diabros* (ENT 2 57), *dobrada* (ENT 1 57, 1 58), *dubia* ‘dúvida’ (ENT 1 46), *graue* (ENT 5 39; *grave* ITB), *labrador* (ENT 1 67), *libran* (ENT 6 12), *librama* (ENT 5 3), *librarian* (ENT 6 10), *marauedis* (ENT 5 2), *nabo* (ENT 1 20), *nobre* (ENT 1 8, 1 33), *priuou* (ENT 5 27; *privou* ITB), *quebra* (ENT 2 82), *quebrense* (ENT 1 61), *rabos* (ENT 2 27), *raiba* (ENT 5 62), *raibosa* (ENT 1 36), *rebenta* (ENT 1 9), *rebranton* (ENT 3 74)²⁶, *ribeira* (ENT 1 42, 2 65), *roubou* (ENT 5 40), *vase* (ENT 2 30), *vea* (ENT 1 37), *uer* (ENT 2 8, 2 44; *ver* ITB), *uer* (ENT 2 71; *saver* ITB), *veran* (ENT 2 22), etc.

En posición medial de palabra non se utiliza nunca o grupo <mb> (nin <mp>), senón sempre <nb> (e <np>). Véxase: *anbos* (ENT 5 68), *conbosco* (ENT 5 61), *enbajada* (ENT 6 38), *enbaso* (ENT 3 66), *lonbo* (ENT 4), *onbreiro* (ENT 6 7), *tanboriladas* (ENT 2 26); con <np>: *canpo* (ENT 5 51), *conpadre* (ENT 4), *compañeiro* (ENT 6 65; *compañeiro* ITB), *conprar* (ENT 7 22), *inpipinando* (ENT 2 51), *senpre* (ENT 3 78), *sinpresa* (ENT 3 63; *simpresa* ITB).

Evítase a combinación <vr> ou <ur>; por iso se escribe, con metátese da consoante vibrante, *bregoña* ‘vergoña’ (ENT 6 47).

Grafías etimolóxicas pero en 1671 adiantadas ós tempos e contrarias ó uso tradicional herdado dos séculos medievais eran as de *barba* (ENT 6 7), *barbas* (ENT 2 12), *beber* (ENT 2 19), *debe* (ENT 3 38), *governarnos* (ENT 5 7), *neboeiro* (ENT 6 17) e *trabado* (ENT 1 35). *Carballos* (ENT 2 40) non tiña unha orixe evidente e fóra de discusión, pero o uso tradicional máis estendido pedía <u> ou <v>. No caso do verbo *haber* oscilase no *Entremés* entre as grafías tradicionais con <u> ou <v> e as que, respectuosas coa forma do étimo latino, presentaban e daquela representaban realmente transgresións da norma establecida: *auer* (ENT 1 17, 2 25, 2 65; *aver* ITB), *aberà* (ENT

²⁵ Esta era a forma tradicional en galego; non así en castelán, que escribía e escribe con <v> a súa voz *vera*.

²⁶ Véxase a nota 22.

3 64), *abes* ‘habedes’ (ENT 2 35). Nos sufixos modo-temporais dos copretéritos da primeira conxugación temos xa sempre : *abentajaba* (ENT 5 36), *dabais* (ENT 5 38), *estabàis* (ENT 5 32), *sobraba* (ENT 5 37).

Palabras de etimoloxía dubidosa, ou non trivial, ou para as cales o étimo non ofrecía (ou non ofrecía claramente) ou <u, v> eran *aqueibar*²⁷ (ENT 2 3, 6 1), *aqueibaran* (ENT 6 26), *Borgorio* ‘Gregorio’ (ENT 2 31), *ouben* (ENT 2 23), *tuber* (ENT 2 29; contra o uso). Obsérvase que estas voces se escriben con , mesmo se isto atenta contra o uso tradicional, coma nos casos de *ouben* e *tuber*.

Grafías antietimolóxicas e/ou contrarias ó uso establecido eran as de *abentajaba* (ENT 5 36), *atrabesada* (ENT 2 48), *atrebido* (ENT 5 28), *bacas* (ENT 2 10), *balente* (ENT 5 50), *balla* (ENT 1 54), *ballamo* (ENT 1 7), *bara* (ENT 2 4), *basallaje* (ENT 7 4), *bello* ‘vello’ (ENT 5 11), *bende* (ENT 7 20), *bento* (ENT 1 48), *berteu* (ENT 5 49; *verteu* ITB), *bilaons* ‘viláns’ (ENT 1 22), *biola* (ENT 6 56, 6 58), *bito-rioso* (ENT 5 56), *bocè* (ENT 6 36; *vocè* ITB), *bos* ‘vos’ (ENT 3 76, 5 31, 5 37, 5 56, 5 63, 6 42), *darbos* (ENT 3 51, 5 67), *bosa* (ENT 2 36, 3 43, 5 34), *bosos* (ENT 6 41), *bosastede* (ENT 3 42; *vosastede* ITB), *conbosco* (ENT 5 61), *crabada* (ENT 6 70), *ebanjeos* (ENT 1 16), *fabores* (ENT 3 17), *lebe* (ENT 2 9), *trabesa* (ENT 5 62; *travesa* ITB); *abó* (ENT 3 39), *bisabo* (ENT 3 22) e *tartarabos* (ENT 1 28; *tartaravos* ITB) deberon de inspirarse nas correspondentes formas do castelán, idioma en que desde as orixes se escribiron estas voces con . Así mesmo, as formas do verbo *varrer* (< lat. VERR \rightarrow RE) con , inda que contrarias á escritura etimolóxica, xa eran comúns no castelán medieval (cf. Corominas & Pascual: s.v.); coído que *barran* (ENT 2 58) e *barredeira* (ENT 6 44) acusan a influencia deste uso gráfico da lingua da corte.

Tamén eran antietimolóxicas as grafías de *bejo* ‘vexo’ (ENT 7 5, 7 14, 7 23), *beja* ‘vexa’ (ENT 3 17), *bejos* ‘véxoos’ (ENT 6 23) e *beja* ‘vexo a’ (ENT 6 66), que alternan con *veja* (ENT 3 35); e tamén o era a de *vicho* (ENT 1 38; do lat. BESTIUS), que se opón a *bichos* (ENT 1 15). Tampouco hai coherencia na escritura das diversas formas dos verbos *ir*, *vir* e *volver*: fronte a *vou* (ENT 1 39), vemos *bou* ‘vou’ (ENT 5 16), *bai* (ENT 3 46, 3 49, 6 32), *bamos* (ENT 7 22) e *ba* ‘vaia’ (ENT 6 40); fronte a *ven* (ENT 6 35), *vein* (ENT 2 83), *veñan* (ENT 2 43), *venha* (ENT 1 39, 3 33), *viran* (ENT 2 45), *viraõ* (ENT 1 50) e *viu* (ENT 3 28), atopamos *ben* ‘vén’ (ENT 3 48, 6 6, 6 30), *beo* ‘veu’ (ENT 5 53) e *bindo* (ENT 3 74); a par de *bolbe* (ENT 5 66), *bolbera*

²⁷ En diversos dicionarios portugueses *aqueibar* alterna con *aqueivar*.

(ENT 5 13) e *rebolbais* (ENT 6 46)²⁸ rexistramos *volber* (ENT 6 28). Tamén se oscila entre *saben* (ENT 1 30) e *sauer* (ENT 1 24; *saver* ITB), entre *ves* ‘vez’ (ENT 2 33) e *beces* (ENT 2 76).

Non está definitivamente asentada a etimoloxía do nome *Basco* (ENT 1 29) e, por tanto, non é posible determinar con seguridade se o criterio ortográfico etimolóxico esixiría *Vasco* ou *Basco*; mais, en todo caso, si se pode afirmar que o uso establecido desde antigo era o de utilizar <V>.

A vocal /u/ pódese representar no *Entremés* con <u> ou con <v>. Na posición inicial de palabra téndese a empregar <v>, se ben non falta neste contexto algún caso de <u>: *vn* (ENT 2 47), *vn* (ENT 1 6, 3 4, 3 20, 3 60, 3 72, 6 58; *un* ITB), *uns* (ENT 1 15), *vnha* (ENT 2 33, 2 48, 3 73, 5 19, 6 16, 6 17, 6 52, 6 68, 6 70; *unha* ITB), *vnha* (ENT 2 52, 3 81), *unha* (ENT 2 64), *umha* (ENT 1 15), *vnhas* (2 49), *vsos* (ENT 1 52; *uso* ITB), *vsos* (ENT 2 11; *usos* ITB). Nos restantes contextos só se emprega <u> con este valor vocálico. Como pode comprobarse relendo a relación de exemplos que ata aquí vin dando, na copia manuscrita do século XIX (ITB) téndese xa, de acordo co criterio académico do XVIII, a reservar <v> para representar /b/ en alternancia con e a deixar <u> para representar /u/, unicamente con algunhas excepcións probablemente debidas simplemente a descoidos motivados por momentáneas faltas de concentración.

Do solpor do século XVIII son as papeletas manuscritas en que o Padre Sobreira (Sobreira 1979) foi anotando voces galegas recadadas en diversos puntos da nosa xeografía. Nelas xa se ve como <u> ten sempre valor vocálico e <v> valor consonántico. En bastantes das voces máis triviais e comúns ó galego e ó castelán o frade bieito non tivo en xeral problemas para segui-lo criterio etimolóxico establecido pola RAE para o castelán en 1726 e afinado logo en anos posteriores. Así e todo, non deixan de aparecer nestas papeletas grafías non etimolóxicas ou contrarias ó uso moderno mesmo nalgunhas palabras de moita circulación, como é o caso de *apobeytar(se)* (19, s.v. ABÊCER, 239-240) e *probeyto* (396, s.v. BEN LLE VAGA), *crabar* (419, s.v. BOTADOR), *crabos* (419, s.v. BOTADOR), *biga* (403), *bispora(s)* e *bispra(s)* (406), etc.²⁹ Sospeito que estas grafías antietimo-

²⁸ Lémbrese que ata que a RAE publica o *Diccionario de Autoridades* en 1726 en castelán eran norma común as formas con <b->.

²⁹ En voces nas que houbo síncope vocálica ante consoante vibrante a grafía antietimolóxica
 débese ó rexeitamento da combinación <vr>: *abriguar* ‘averiguar’ (35) e as súas variantes, *abriguación* ‘averiguación’ (35) e as súas variantes; *bran* (422) e *brao* (424); que esta actuación era premeditada parece evidente nas seguintes entradas: “BRAN. (Melon). *Verao*” (422); “BRAO (Ribadavia). *Verao*” (424); “BREGONZA. S. f. del Ferrol. *Vergonza*. = Castellano Vergüenza” (425).

lógicas puideron ser empregadas ás veces de maneira premeditada, quizais como un recurso de distanciamento artificial do galego fronte ó castelán. Inspírame esta sospeita o que vexo na décimo terceira entrada de AYRE (335), onde se escribe *huevo* na glosa que se fai en castelán e se pon *obo* cando se recolle unha expresión galega; así e todo, tamén atopo *ovo* (474) nun dos refráns que o frade de Beade recolleu e, en contradicción con isto último, *óbas* e *desoban* (454, s.v. PEYXES) noutra papeleta. É irrefutable, pois, que temos aquí unha mostra máis de inconstancia e falta de criterio firme nun texto do galego medio, pero tamén coído que non admite moita contestación a dedución de que cando Sobreira cubriu a papeleta de AYRE que antes mencionei pesou no seu ánimo un certo afán diferencialista no intre en que escribiu a voz *obo*.

Tamén se observan nas *Papeletas* de Frei Juan Sobreira as case inevitables incoherencias internas, coma a que se establece entre *abalar* (12) e *avalar(se)* (320-321), entre *abanear(se)* (14) e *avanar(se)* (321-322), entre *abisouiro* (22-23) e *avizouiro* (331) e *avisouiro* (331, s.v. AVIZOURO), entre *abisoueyro* (22) e *avisoueyro* (117, s.v. AGUILLOAR, 3ª entrada), entre *beyra* (400; 123, s.v. ALA, 2ª entrada) e *veyra* (123, s.v. ALA, 2ª entrada; 141, s.v. ALEYRO; 414, s.v. BÓRDA, 2ª entrada), entre *bravo* (37, s.v. ABRÓLLO, 1ª entrada) e *brabo(s)* (422, 476), entre *caballarias* (434, s.v. BULLEYRO, 3ª entrada) e *cavallarias* (434, s.v. BULLEYRO, 6ª entrada), entre *chober* (7, s.v. A MANTA; 419, s.v. BOTAR POR) ou *chubia* (469) e *chovediza* (107, s.v. AGOA CHOVEDIZA), entre *dovesa* ‘devesa’ (442, s.v. E, 2ª entrada) e *dobesa* (451, s.v. O, 2ª entrada), entre *estivada(s)* (271, s.v. ARXE; 336, s.v. AYRÓA, 3ª entrada; 417, s.v. BORRÉ; 421, s.v. BOUZA, 1ª e 3ª entrada) e *estibada* (364, s.v. BARBEYTO), entre *levácheme* (3, s.v. A BOA FE) e *lebàlas* (373, s.v. BARRER) ou *lebareya* (1, s.v. A, 4ª entrada), entre *ovellas* (398, s.v. BERRAN) e *obellas* (475), entre *vaca* (461) e *baca* (388, n. 94; 469), etc. Así mesmo, resulta curioso que na papeleta de *bèzo* (401) o autor propoña como traducción castelá a palabra *vicio* e que, sen embargo, non se decate de que a voz galega tamén debería levar <v-> inicial. Dá a impresión, en fin, de que mesmo unha persoa instruída coma Frei Juan Sobreira non daba dominado por completo a norma académica nin sequera con palabras triviais; en contrapartida, supoñemos que as impresas se encargaron durante moito tempo non só de publicar, senón tamén de corrixi-la ortografía de boa parte dos manuscritos que a elas chegaban destinados a pasar polo prelo.

Se as dificultades xa eran notables con voces triviais e comúns ó galego e ó castelán, o problema facíase aínda máis revirado a Frei

Juan cando debía escribir palabras exclusivamente galegas ou de uso moi restrinxido en castelán que ademais non tiñan unha etimoloxía que resultase evidente para quen fose simplemente un mediano home de letras. O monxe de Beade deixou por escrito en varias das súas papeletas as dúbidas que o asaltaban á hora de escribir este tipo de vocábulos:

ABASTAR. V.a. de Ribasil. Alcanzar con la mano, o instrumento manejado en ellas, alguna cosa distante. Acaso es *avastar* con V. [...].

ABASTAR. [...] Debe escribirse con B. (p. 16, s.v.).

ABELAYRA. [...] Acaso *avelayra*, que tambien puede ser (p. 19, s.v.).

ABENZA O AVENZA. [...] V. *Benza* o *Venza* (p. 20, s.v.).

ABIÑAR [...] o *aviñar* (p. 22, s.v.).

BALO, vel VALO (p. 352, s.v.).

BANO. [...] Parece no deber escribirse *Vano* (p. 357, s.v.).

BASCA o VASCA (p. 377, s.v.).

De toda maneira, aínda que esta vacilación non a resolveu en casos coma os anteriores, o certo é que en bastantes outras ocasións parece que se inclinou por actuar como en 1726 aconsellara a RAE para este tipo de voces, é dicir, empregando nelas “porque es más natural a nuestra manera de hablar la pronunciación de la *b* que de la *v*” (in Rosemblat 1951: LXVII). Creo que isto é o que explica a grafización dun considerable número de palabras das papeletas, grafización que case sempre é coincidente coa acordada para o galego moderno: *abouzar(se)* (31), *basoyra* (378), *botar* (419-420), *bácaro* e *bacaro* (344-345), *bácoro* e *bacoro* (346), *bacoriño* e *bacuriño* (347), *balòr* (352) e *abalorar(se)* (12), *batujar(se)* (385-386) e *batuxar(se)* (386), *billa* (404), *boubear* e *boubelear* (420), *bouza* (421), *bruar* (429) e *bruyar* (431), *bugalla* e *bugallo* (433), *buràca* e *buraco* (435), *buràta* e *buràto* (435), *esbarar* (1, s.v. A, 8ª entrada) e *esbàre* (471), *esbarada* (203, s.v. ANGUÍA), etc. Coido tamén que é a preferencia por neste tipo de casos o que o moveu a face-lo comentario ortográfico que lle fixo á voz *balboreta* (350), sobre a que advertiu isto: “y no *Valboreta*”³⁰.

Por outra parte, se antes viamos que Frei Juan non seguiu o criterio etimolóxico da RAE en casos en que este era acertado e adaptable ó galego, noutras ocasións observamos que se ativo á norma castelá cando esta non respectaba realmente a grafía que esixían as orixes de determinadas voces. Isto é o que aconteceu cando, coma tantos escritores galegos ata as postrimerías do século XX, anotou *abò* (23), *abó* (477), *abóo* (27), *abòa* (23), *abòs* (29), *abogado* (25), *abogar* (25), *acebo* e *acebro* (49), *acibo* (58), *barrer* (3, s.v. A BARRER; 15, s.v. A BARRER; 373), *bermello* (397), *berza* (398), *berzas* (2, s.v. A, 14ª entrada), *bulto* (4), s.v. A BULTO) e *abultar* (41), etc.; e débense consignar tamén os castelanismos lexicais *basura* e *basureyro* (379-380).

Nun “Romance galogreco” que debeu de chegar ás mans de Sobreira e que el cortou en tres anacos para anotar voces no seu reverso destacan dúas grafías antietimolóxicas: *beña* e *viba* (cf. Sobreira 1979: 482, vv. 2 e 7, respectivamente).

2.2. *Textos impresos*

³⁰ Ora ben, Sobreira non resolveu as dúbidas sobre a grafización do fonema /b/ da segunda sílaba da palabra, pois na mesma entrada anota as variantes *barvoretta* e *bolboretta* e na entrada de *borboretta* (414) escribiu que era “lo mismo que *bolvoretta*”.

Polo xeral, nos dous sonetos publicados en 1612 con motivo das exequias da raíña Margarita de Austria hai bastante corrección no tocante ó uso destes grafemas, xa porque as honras da imprenta contribuíron a ela, xa porque os propios autores eran xente letrada con certa capacidade para a adecuada grafización. Así e todo, neste marco xeral de corrección resultan rechamantes o *bento* (NEI 14) e mailo *ber* (NEI 3) do poema de Vázquez de Neira, a quen por certo se lle chama “Pedro Bazquez de Neyra” na presentación do soneto.

Na *Relazón da carta executoria* publicada en 1674 pola imprenta real de Francisco de Ochoa observamos un considerable respecto ós usos tradicionais: *acabou* (RELA 4 31), *bes* ‘bens’ (RELA 2 22, 2 23, 2 26, 2 38, 3 17), *bispo* (RELA 2 39, 3 3, 3 8), *obispo* (RELA 2 43), *nobremente* (RELA 2 38), *Ribadeneira* (RELA 2 34), *Ribadeo* (RELA 4 7), *ribeyra* (RELA 4 11), *saber* (RELA 2 15, 2 40), *archivo* (RELA 0 4), *cavaleyros* (RELA 1 3, 3 8), *civis* (RELA 1 4), *Elvira* (RELA 1 18), *governador* (RELA 2 1, 2 36), *Gonçalvo* (RELA 1 17), *estuvera* (RELA 3 14), *vezes* (RELA 3 10), etc. Para *labradores* (RELA 2 3), coma para outras formas co grupo [βr], temos antecedentes galegos xa no século XIV, inda que nos textos medievais eran máis comúns as que presentaban os grafemas <u> ou <v> (cf. Lorenzo 1977: s.v.). Os sufixos modo-temporais do copretérito dos verbos da primeira conjugación escríbense sempre con <v>: *andavan* (RELA 3 4), *chamava* (RELA 2 41), *desejavan* (RELA 1 13), *encontravan* (RELA 3 5), *fiava* (RELA 1 5), *llevantava* (RELA 2 39), *matava* (RELA 3 7), *matavan* (RELA 2 12), *pegava* (RELA 3 7).

Na *Relazón* téndese decididamente a reservar para <u> o valor vocálico e para <v> o consonántico, pero percíbense neste punto dúas excepcións que eran habituais na época e desde antigo:

1. Como maiúscula só se emprega <V>, mesmo con valor vocálico: XECVTOVRIA (RELA 0 1).

2. En posición inicial de palabra soamente se utiliza <v>, tanto para representa-lo fonema /u/ coma para o facer con /b/. Isto xa o vimos como tendencia evidente en textos manuscritos, pero neste texto publicado é norma sen excepción: *vbera* ‘houbera’ (RELA 3 14), *vn* (RELA 3 2), *vm* (RELA 1 20, 2 10, 4 5), *vno* (RELA 3 5), *vna* (RELA 2 20, 2 31), *vma* (RELA 2 27). Fóra deste contexto a vocal /u/ sempre se representa con <u>, non sendo que se utilicen caracteres maiúsculos. Esta norma tiña unha notable circulación naquela época; no século XVI

defendéraa Juan de Valdés no *Diálogo de la lengua* e logo subscribírona autores coma Pedro de Madariaga³¹.

Estas dúas regras operan simultaneamente na grafización de *Vlloa* (RELA 2 32) e *Vn* (RELA 1 6, 1 7, 1 8, 1 9, 1 10, 1 11, 1 12, 1 13, 1 14, 1 15, 1 16, 1 17).

Neste texto non se emprega nunca <u> con valor consonántico.

Son escasas na *Relazón* as grafías etimolóxicas que rompen cos usos consagrados desde a Idade Media. Así e todo, pódense sinalar *Barba* (RELA 1 13), *vbera* ‘houbera’ (RELA 3 14)³² e *probar* (RELA 2 24).

Unicamente *Biladalle* (RELA 1 16) escapa tanto ós usos ortográficos tradicionais coma ó que dictaba o criterio etimolóxico; non así *bolveran* (RELA 2 38), *embiaron* (RELA 3 10) e *embaron* ‘embiaron’ (RELA 3 12), con grafía non latinizante e sen tradición no galego medieval, pero si no castelán desde as orixes ata 1726 no caso de *bolver* e polo menos ata Nebrija no de *embiar*. Creo, por tanto, que só *Biladalle* pode ser considerada unha incorrección inxustificable dentro dun texto impreso en Granada en 1674 que en xeral é bastante pulido na utilización dos signos gráficos , <u> e <v>.

O máis importante conxunto de textos galegos levados á imprenta no século XVII foi o constituído polos nove romances en lingua galega presentados ó certame poético celebrado co gallo das Festas Minervais compostelás de 1697. En xeral advírtese neles un apego ós usos gráficos máis estendidos no castelán da época, usos que, como xa se dixo, eran polo común continuadores dos da ortografía medieval. O galego non presentaba grandes problemas para practicar este acomodo porque o desenvolvemento do seu sistema fonolóxico fora neste punto coincidente co do castelán. Así, na maioría dos casos vemos , <u> e <v> nas voces e contextos en que viñan aparecendo desde antigo³³: *abade* (MINe 52), *abertamente* (MINi 30), *ambos* (MINi 39), *ben* (*passim*), *brancas* (MINh 6), *arcibispo* (MINc 23), *cabe* (MINb 20), *cabeça* (MIN a 13, MINf 9, MINh 74), *pobo* (MINc 35), *nobre* (MINa 36), *bastaua* (MINa 59), *cautiuidade* (MINe 36), *escrava* (MINa 49) e

³¹ Xa no século XVI Juan de Valdés, reservando o <u> para a vocal e o <v> para a consoante, mantiña o <v> para a vocal en posición inicial de palabra, “pero aquí máis por ornamento de la escritura que por otra necesidad ninguna” (Valdés 1976: 68). Despois de Valdés viñeron outros coma Pedro de Madariaga que, aínda propoñendo normas diversas para o uso de , <u> e <v>, coincidían con el na proscripción de <u> en posición inicial de palabra (cf. Rosemblat 1951: XXXVII).

³² Sen embargo, mantense o <v> en *aveyr* ‘haber’ (1 2) e *overa* ‘houbera’ (2 37).

³³ As letras a, b, c, d, e, f, g, h, i fan referencia ós respectivos romances galegos do volume das *Festas Minervais* respectando a súa orde de aparición entre as pp. 31 e 55.

escraua (MINa 19), *escribir* (MINc 5) e *escriuir* (MINf 2), *estorvo* (MINi 56), *vezes* (MINc 23), *Vniversidade* (MINe 42, MINi 61), etc. Hai que incluír aquí as formas de *bolver*, alleas ó galego medieval pero normais en castelán ata 1726: *bolverlle* (MING 39), *bolvendo* (MINf 66, MINi 60), *bolvome* (MING 82), *bolve* (MINd 64); o *embejando* (MINa 75) que vemos aquí débese relacionar coa forma *embeja* do poema de Torrado e do traslado da *Historia de Iria* e todas elas con formas con *emb-* e *enb-* que se documentan en castelán.

Pódese comprobar na anterior relación que <v> e <u> comparten, como era normal na época, valores vocálicos e consonánticos. Pero cómpreme advertir sobre dúas restriccións de uso xeneralizadas que xa detectamos como tendencia en textos manuscritos e sistematicamente na *Relazón da carta executoria*; estas restriccións fan pensar nun posible criterio editorial que lles dese unidade gráfica ós nove romances na súa versión impresa, e non só no que a esta cuestión respecta. En primeiro lugar, vese que en posición inicial de palabra nunca se emprega <u>, nin para representa-lo fonema /b/ nin para facelo con /u/. Quitando loxicamente os casos de , nese contexto só se admite <v>, e non só con letra maiúscula -onde non era posible <U>-, senón tamén con minúscula: *vn* (MINb 9; MINd 6, 7, 15, 20; MINe 31; MINf 28; MING 14, 53, 78) e *Vn* (MINb 65; MINc 40; MINd 11, 67; MINh 43), *vnha* (MINb 39; MING 9, 37, 39, 61; MINi 56) e *Vnha(s)* (MINb 49; MINi 36; MINf 21), *Vniversidade* (MINe 42, MINi 61), *vñas* (MINb 15), *viue* (MINc 25), *vostede* (MINd 46), etc. Nos restantes contextos nunca se utiliza <v> para representa-la vocal /u/, a non ser que se trate de caracteres maiúsculos; así, se no primeiro verso do poema de Ignacio Rodríguez vemos escrita a exclamación *OV*, logo no segundo rexistramos *Ou* cando a segunda letra do ditongo pasa a poñerse en minúscula:

OV meu Varon Eminente,
Ou Raudal do meu Fonseca
Da nossa terra gran Padre
Gran Fillo da nossa terra (MINi 1-4).

Neste marco de respecto ós hábitos ortográficos máis tradicionais sobrancean certos usos “modernos” na onda do criterio etimolóxico que para o castelán se estableceu no século XVIII e para o galego no XX. Falo de *beba* (MINb 22), *dubido* (MINb 13), *oubo* (MINh 45), *ouberan* (MINh 63), *proba* (MINf 39), *probado* (MINh 77), *taberneyras* (MINh 56), *torbon* (MINd 20) ou o uso normal de *deber* e formas conxugadas correspondentes (*passim*), se ben neste caso con esporádicas excepcións “conservadoras” localizadas no ro-

mance de Joseph Guerrero Lasso de la Vega (onde, por certo, tamén se rexistran formas con): *deuer* (MINf 47, 48), *deue* (MINf 46, 47), *deber* (MINf 68), *debe* (MINf 26, 27, 74). Na grafización do sufixo modo-temporal dos copretéritos da primeira conxugación verbal aínda hai predominancia de <u> ou <v>, pero no poema de Pardiñas Villardefrancos xa se rexistran dúas formas con ó lado de tres con <v> ou <u>: *bastaua* (MINa 59), *berravan* (MING 78), *estava* (MING 6), *obraua* (MING 52), *falaban* (MING 2) e *toaba* (MING 18). Precedido de vocal e seguido de vibrante e representando un -B- latino, o xa se empregara no galego desde o século XIII, pero en principio neste contexto estaba máis estendido o uso de <u> ou <v>; pois ben, nestes romances só se emprega xa nestes casos: *labrastes* (MINb 43), *libra* (MINE 39, 60), *librou* (MINc 65; MINE 35; MINh 39; MINi 63), *librastes* (MINb 53), *libre* (MINa 19, 49; MINd 67), *libres* (MINa 55)³⁴.

En certas palabras o emprego de estaba evidentemente guiado polo uso consolidado en castelán, pois en galego sempre se escribían, de acordo cos seus correspondentes étimos, con <u> ou con <v>; penso en *abòs* (MINE 11, MING 1), *barra* ‘varra’ (MINb 18), *bermello* (MINc 36), *bermella* (MINb 50) e *bermellas* (MINh 42). Así mesmo, os castelanismos léxicos con mantéñeno ó penetraren nestes textos minervais: *alabanza* (MING 48), *alabanzas* (MINE 78), *alaban* (MINE 79), *alaben* (MINE 80), *alumbrando* (MINi 67), *alumbrou* (MINi 11), *cumbre* (MINi 6), *relumbros* (MINd 48). É evidente, como xa dixen, que a adopción do uso castelán nestes casos non suscitaba problemas en galego porque o desenvolvemento dos sistemas fonolóxicos de ámbalas linguas fora converxente neste punto. Desde esta perspectiva, e tendo en conta as circunstancias sociolingüísticas en que o galego se cultivaba literariamente a finais do século XVII, podemos afirmar que, se o seguimento do modelo castelán parece claro nos exemplos que acabo de citar, cando menos podémolo sospeitar tamén para as voces comentadas no parágrafo anterior.

Hai logo un grupo de voces para as que o castelán non podía servir de modelo porque nel se descoñecían. No seu caso, ademais, os seus étimos non eran tan evidentes que puidesen dictar sen lugar para dúbidas a súa ortografía correcta. Estas palabras, de acordo co que era un criterio en xeral aceptado na época, escribíronse normalmente con ³⁵: *alcoube* (MINc 41), *berzo* ‘berce’ (MINd 69, MINh 29), *be-*

³⁴ Para usos medievais destas formas cf Lorenzo (1977: s.v.).

³⁵ Actuábase así á maneira que vintenoventa anos despois, en 1726, a RAE había de dispoñer para os vocábulos de orixe incerta, “porque es más natural a nuestra manera de hablar la pronunciación de la *b* que de la *v*” (in Rosemblat 1951: LXVII).

rravan (MING 78), *bourar* (MINb 16); para *debesa* (MINh 76) nin o latín DEFENSAM nin o castelán *dehesa* constituían modelo ningún, e isto supoñendo que o responsable ou responsables da edición do poema fosen conscientes de que o *devesa* galego proviña do DEFENSAM latino e que tiña como correlato en castelán a solución *dehesa*. Tamén tiña que ser de escritura dubidosa a forma *anduberan* (MINh 67), que de seguro se escribiu con porque non se percibiu a raíz analóxica da súa formación a partir dos temas de perfecto do verbo *estar*, que por súa vez naceron analoxicamente a partir dos *sive, seviste*, etc. de *seer*; o certo é que, fronte ó devandito *anduberan*, temos nestes romances minervais *estuverades* (MINd 36), *tuvo* (MINE 2, MINf 69, MINi 73), *tuvera* (MINi 30) e *tuveran* (MINE 55). Resultan antietimolóxicas as grafías de *corbo* (MINh 1) e *corbos* (MINh 11, 12), pero temos que lembrar que *cuerbo*, inda que minoritariamente, aparece xa no castelán medieval e que diversas linguas románicas ofrecen tamén formas con : cat. *corb*, fr. *corbeau*, rom. *corb* (cf. Corominas & Pascual: s.v.). Soamente atopo unha voz en que creo que o descoido ortográfico carece de toda posible xustificación posto que non soamente pedía ostensiblemente <u> ou <v> o seu trivial étimo, senón tamén o uso castelán e o galego medieval; refírome a *obellas* (MINh 68).

Non hai unanimidade co verbo *botar*, nin co substantivo *beca*, nin co italianismo *gabela*, de etimoloxía probablemente ignorada: *botar* (MINE 4) / *voto* (MIND 78), *becas* (MINb 48) / *vecas* (MINE 67), *gabelas* (MINa 56) / *gavelas* (MINi 64). Por outra parte, e a pesar da seguridade e do bo criterio ortográfico que en xeral dominan na publicación, este tipo de incertezas chega incluso a afectar a voces bastante comúns e de etimoloxía latina transparente: *besta* (MINh 78) / *vesta* (MINh 14), *vay* (MINa 31) / *bay* (MINc 17), *voso(s)* (MINd 27, MINb 7) - *vosas* (MINb 6, 7) / *bosos* (MINb 77) - *bosa(s)* (MINb 40, 43, 56, 64, 66, 72). Repárese en que a oscilación *besta* / *vesta* se dá dentro do mesmo romance (o de Juan Antonio Torrado, MINh) e en que a inseguridade respecto da grafía adecuada do posesivo de segunda persoa de plural para varios posuidores é particularmente notable no poema de Francisco Antonio del Valle (MINb). Tamén nos cómpre lembrar aquí o caso do verbo *deber*, que se escribe con alí onde aparece agás no poema de Joseph Guerrero Lasso de la Vega, onde alterna con formas con <u>: *deuer* (MINf 47, 48), *deue* (MINf 46, 47), *deber* (MINf 68), *debe* (MINf 26, 27, 74).

Coido que, en conxunto, os romances galegos das Festas Minervais compostelás de 1697 ofrecen unha notable unidade e un notable apego ós usos máis xeneralizados no seu tempo no tocante ó emprego dos signos gráficos , <u> e <v> en castelán. Este apego,

por outra banda, non atentaba en xeral contra os usos tradicionais en galego durante a Idade Media, dada a historia paralela da oposición fonolóxica b / β en ámbalas linguas. Así e todo, a ortografía destes poemas non deixa tampouco de paga-lo seu tributo á considerable desorientación que no tocante a esta cuestión ortográfica afectaba daquela ós que escribían na Coroa de Castela.

O primeiro texto en galego do século XVIII que aquí analicei é o poema á virxe de Reza de Noguero y Camba, incluído nun volume publicado en 1708 pola imprenta compostelá de Antonio de Aldemunde. A maioría das formas que nel se rexistran responden ós usos tradicionais: *assombrar* (NOGU 35), *beyjar* (NOGU 48), *botarlle* (NOGU 14), *embora* (NOGU 56), *probo* ‘pobo’ (NOGU 6), *recobrar* (NOGU 39), *convido* (NOGU 53), *escrivano* (NOGU 13, 17), *ventajas* (NOGU 45), *veña* (NOGU 47, 49, 50), *Virg M* ✻ (NOGU 49), *Virgen* (NOGU 31, 40), etc. Ó igual que en textos revisados anteriormente, detecto o uso de en posición post-vocálica e formando grupo con consoante vibrante: *libre* (NOGU 23). Mención á parte merece *reveldes* (NOGU 35), pois, se ben *rebelde* é castelanismo antigo tanto en galego coma en portugués, as formas galegas tradicionais no Medioevo eran *reuel* ou *revel* (cf. Lorenzo 1977: s.v.); en todo caso, parece que aquí si hai un arredamento fronte á forma canonizada polo uso para ese castelanismo, que evidentemente non era outra cá que presentaba : *rebelde*. O signo <u> destinábase exclusivamente á representación de /u/ e <v> á de /b/, salvo nas xa coñecidas excepcións das maiúsculas e da posición inicial de palabra, que concorren en *Vn* (NOGU 34). Finalmente, atópanse ata varios casos de grafías antietimolóxicas pero non estrañas no conxunto da produción galega que estamos analizando e no seu contexto literario: *bolta* (NOGU 48) -obviamente conectado con *bolver-*, *bos* ‘vos’ (NOGU 49, 50, 56) e, do verbo *ir*, *baya* (NOGU 30) e *ban* (NOGU 52).

Os poemas galegos de Plácido e Anselmo Feijoo formaban parte dun volume que en 1723 publicou en Madrid a imprenta de Juan de Ariztia. Non presentan novidades fronte ós textos impresos xa analizados. Predominan neles as grafías respectuosas cos usos tradicionais: *ben* (PFEI 11), *sabido* (PFEI 37), *acaban* (AFEI 35, 36), *alabasse* (AFEI 19), *sabe* (AFEI 22), *escribir* (PFEI 14), *revè* (PFEI 16), *servir* (PFEI 33), *viron* (PFEI 24), *versos* (PFEI 41), *vos* ‘vos’ (PFEI 31, AFEI 45), *vos* ‘vós’ (AFEI 1, 43), *devocion* (AFEI 19), *avia* (AFEI 47), *levo* (AFEI 22), *vocabros* (AFEI 34), etc.; tamén se pode considerar forma respectuosa mesmo co uso establecido no galego medieval a voz *libraria* (PFEI 46), xa que, se ben é certo que na Idade Media predominan as documentacións de *liuro* e *livro*, temos *libro* xa

desde o século XIV (cf. Lorenzo 1977: s.v.) e *libreria* e *librería* en 1407 e 1448, respectivamente (cf. Lorenzo 1968: s.v.). *Viduria* (AFEI 6) é unha creación estraña que tal vez teña relación con ‘ver’. Para /u/ utilízase <u> e para /b/ <v> (amais, loxicamente, de), agás nos dous contextos en que naquela época se empregaba <v> con valor vocálico: *vn* (PFEI 32), *Vnha* (PFEI 19), *Vn ha* (PFEI 5), *vsar* (AFEI 38). Son formas irreconciliables coa súa etimoloxía *bella* ‘vella’ (PFEI 6), *de vaiso* ‘debaixo’ (AFEI 44) e *vizarria* (PFEI 47). Tamén o é, evidentemente, *bolva* (AFEI 14), pero xa sabemos que *bolver* foi norma en castelán ata 1726 e que os escritores galegos da época se ativeron en xeral a ela cando escribiron na lingua de Galicia.

As transcricións da *Memoria da fundación da Confraría de Cambeadores* que publicaron Huerta y Vega e Rioboo y Seixas apareceron despois de que a Real Academia Española dictaminase en 1726 que en castelán <u> se reservase para a representación de /u/ e que, para representar /b/, se empregasen os grafemas e <v> diferenciándoos con criterio etimolóxico e utilizando cando a orixe dunha palabra fose descoñecida ou moi discutible. Ora ben, estas disposicións da RAE non se estenderon de maneira inmediata e universal, e de feito destas transcricións que no XVIII se fan da devandita *Memoria* pódese dicir que se observa nelas un predominio moi imperfecto do novo criterio académico; quizais sexa posible, por tanto, que os transcritores practicasen nelas algunha manipulación modernizadora sobre o texto de 1624 do que seguramente partían.

Axustábase ás novas normas da RAE e contradecía os usos consagrados desde a Idade Media *cabaleyro* (CAMB 1 39), mais fronte a el situábase *cavaleyros* (CAMB 4 16). Mostrábase tamén moita constancia no moderno uso de nos sufixos modo-temporais dos copretéritos da primeira conxugación: *daban* (CAMB 3 16), *estaba* (CAMB 1 26, 2 5, 2 9, 2 11, 2 35, 3 3), *mataban* (CAMB 3 21) e *roubaban* (CAMB 3 21); e soamente nunha ocasión se empregaba <v> nunha destas formas: *estava* (CAMB 1 6). Escribíase aínda *havie* (CAMB 1 19) axeitándose ó *haver* que contra o seu propio criterio etimolóxico mantivera a RAE en 1726, pero tamén se escribía *haberes* (CAMB 3 33). *Solobio*³⁶ (CAMB 1 12, 1 36, 2 4) e *taboas*³⁷ (CAMB 4 6), en troques, contiñan tamén grafías etimolóxicas e non presentaban variantes alternativas. Contra o uso e contra a etimoloxía atentaban

³⁶ Tradicionalmente escribíase con <u> ou <v>: *Solouio*, *Solovio*. Isto cadra ben co étimo comunmente aceptado para este topónimo, que é o de SUB LOVIUM, sendo este LOVIUM unha adaptación latina medieval do xermanismo *LAUBJA ‘cobertizo, alpendre’.

³⁷ Como cabe esperar, na Idade Media predominan *tauoa* ou *tavoa*, pero xa aparece *taboa* no século XIV (cf. Lorenzo 1977: s.v.).

coba (CAMB 2 9) e *Flabia* (CAMB 2 38), que así e todo tamén se contrapesaban con *cova* (CAMB 2 9) e *Flavia* (CAMB 2 38). *Bermudez* (CAMB 4 26) non responde ó que pedía o seu étimo (VEREMUNDUS), pero o certo é que na Idade Media, se ben predominan as formas con grafía etimolóxica, tamén se atopan bastantes con <B-> (cf. Lorenzo 1975: 925). Finalmente, a maioría das voces presentaba grafías acordes tanto coa etimoloxía coma co uso tradicional: *abaijo* (CAMB 1 11, 1 20), *Abril* (CAMB 4, 28), *bispo* (CAMB 1 33, 2 4, 3 11), *obispo* (CAMB 3 1), *bois* (CAMB 2 30), *pobo* (CAMB 1 17, 2 18), *poboadores* (CAMB 3 29), *sobre* (CAMB 1 27), *avisou* (CAMB 1 30), *Gonzalvez* (CAMB 4 27), *vay* (CAMB 1 15), *Oviedo* (CAMB 3 4), *val* (CAMB 1 21), *verdad* (CAMB 4 38), etc.; tamén *labrada* (CAMB 17, 2 11), con
 para [βr], como xa vimos noutros textos desta época. Por outra parte, nestas transcricións da *Memoria* <u> xa ten sempre valor vocálico e non cae ante <v> nin en posición inicial de palabra nin en caracteres maiúsculos: *un* (CAMB 1 21, 1 26, 4 5), *unha* (CAMB 2 14), *ua* (CAMB 1 28), *Urenacido* (CAMB 4 24).

Para a análise ortográfica dos textos galegos de Diego Antonio Cernadas y Castro, cura de Fruíme, resulta moi útil -creo mesmo que imprescindible- a distinción entre aqueles poemas que foron publicados na imprenta madrileña de Joaquín Ibarra e aqueles outros que quedaron inéditos e hoxe en día se gardan no Museo de Pontevedra. Os textos de Cernadas publicados por Ibarra, impresor de cámara do rei Carlos III, destacan polo seu esmero ortográfico e son excepcionais as ocasións en que escapan ós criterios propostos para o castelán pola RAE desde 1726, en xeral bastante ben acollidos por escritores e editores nas décadas seguintes. A letra <u> só se emprega con valor vocálico e <v> con valor consonántico, sen excepcións nin restricións de uso. A distinción de e <v> fundaméntase etimoloxicamente e practícase cunha moi notable corrección³⁸: *beixarme* (FRUa 9), *ben* (*passim*), *bispo* (FRUb 10, FRUd 42), *bó* (FRUd 17, FRUh 98, FRUi 36), *boa* (FRUh 42, FRUk 34), *boca* (FRUd 30), *cebola* (FRUi 2, FRUi 24, FRUi 46), *cobiza* (FRUb 6), *endeben* (FRUk 45), *nobre* (FRUd 28, FRUh 3, FRUh 13, FRUh 84, FRUh 90), *obrar* (FRUh 66), *advertida* (FRUh 111), *cativo* (FRUh 22), *envexar* (FRUd 10), *favor* (FRUh 98), *novas* (FRUh 68), *proveito* (FRUd 7, FRUh 58), *varons* (FRUk 44), *verdá* (FRUf 5), *viño* (FRUf 7), *vertús* (FRUd 37), etc.; os sufixos modo-temporais dos copretéritos da primeira conxugación escribíense

³⁸ As letras a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k fan referencia ás distintas composicións poéticas do cura de Fruíme publicadas en 1778 respectando a súa orde de aparición neste volume.

constantemente con : *casaba* (FRUk 61), *daba* (FRUk 24), *levaba* (FRUk 14) e *paraba* (FRUk 9). Soamente hai tres casos de contradicción interna:

1. Fronte a *botarme* (FRUh 122) e *bóte* (FRUi 22) aparece un *votou* (FRUb 10). Non deben estrañá-las dúbidas respecto á ortografía deste verbo, de etimoloxía non evidente e descoñecido no castelán común da Península Ibérica.

2. Contra *haber* (FRUh 116), *habendo* (FRUi 42), *habemos* (FRUf 4) e *habia* (FRUk 40) rexístrase *haviache* (FRUk 28). Lémbrese que o caso de *haver* foi aínda unha clamorosa excepción ás normas etimolóxicas predicadas pola RAE en 1726.

3. Alternan *avòs* (FRUh 44) e *abó* (FRUi 37). ¿Sería consciente o revisor de probas da contradicción existente entre o uso castelán e o que esixía o respecto escrupuloso ó criterio etimolóxico?

Só encontro constancia na utilización dunha grafía antietimolóxica no caso de *en valde* (FRUc 5, FRUc 8) e *de valde* (FRUc 10), do árabe *b ٤ ٤til*³⁹; mais o étimo de *balde* non era tan trivial que puidese dictar con toda evidencia a súa ortografía. Así e todo, tamén batemos co caso de *governo* (FRUk 35), no que a etimoloxía non podía ofrecer moitas dúbidas.

As poesías manuscritas do cura de Fruíme presentan unha maior frecuencia relativa de grafías antietimolóxicas, e ademais estas danse en palabras de uso común⁴⁰: *aprobeite* (FRUn 10), *lebe* (FRUi 31; na obra impresa, sempre *levar*), *saver* (FRUñ 1, na obra impresa, sempre *saber*). Ademais chama a atención que aínda se rexistre nelas un caso de uso de <u> para /b/: *uedes* (FRUi 20). No restante non hai realmente nada máis digno de mención, pero así e todo vexo no indicado indicios de que as normas ortográficas académicas deberon de irse afirmando primeiramente nas imprentas, ó paso que moitos escritores, e especialmente os máis entrados en anos, deberon de permanecer por moito tempo aferrados ós hábitos de escritura que aprenderan na súa etapa de formación.

2.3. A opinión e a práctica de Frei Martín Sarmiento

³⁹ Deberíase dici-lo mesmo de *atrevida* (FRUh 114), *estrevo* (FRUh 27) e *estrevu* (FRUh 108): se a orixe de *atrevase* é, como adoita afirmarse, TRIBUERE SIBI, estamos ante unha grafía antietimolóxica consolidada.

⁴⁰ FRUi é a composición “A cabaza”, FRUm é a que empeza co verso “Probe de un vello”, FRUn é a “Décima gallega” e FRUñ é “Otra en gallego”. Estes catro manuscritos consérvaos o Museo de Pontevedra (Papeis Cabeza de León do Museo de Pontevedra, Rexistro 1315).

Dado que, que eu saiba, o Padre Sarmiento non chegou a formular de maneira explícita e coherente as súas opinións en materia de ortografía en xeral, e de ortografía galega en particular, o que queira penetrar no que el pensaba a este respecto vese obrigado a buscalo a través de comentarios dispersos non sempre totalmente congruentes entre si e a confrontar logo o que atope coa súa praxe. Isto é o que me proponho facer a seguir.

Sen dúbida a opinión en materia de ortografía galega que máis explicitamente Frei Martín formulou é a de que a “verdadeira” ortografía do galego era a que el observara nos instrumentos medievais:

Aunque no soy poeta y estas coplas son las primeras que hize en este *metro, idioma y estilo*, importa poco que no sean buenas, pues mi asunto ha sido juntar muchas voces gallegas particulares y escribirlas con su verdadera *orthografía*, que observè en varios instrumentos en lengua gallega que lei en Pontevedra y en otras partes con singular gusto (Sarmiento 1995: 109).

Para el, pois, o uso observado na documentación medieval era unha referencia fundamental, inescusable para aquel que desexase escribir en galego no século XVIII axustándose á súa “verdadeira” ortografía. Existía, pois, unha ortografía verdadeira do galego, e esta non era outra cá “mui constante y arreglada” (Sarmiento 1995: 111) dos instrumentos medievais. Supoño, por tanto, que a que se apartase deste uso sería falsa e inapropiada.

Mais, con ser para el primordial, non era este o único criterio que de feito manexaba no momento de acomete-la grafización da que fora a súa lingua inicial. Aínda que non lle coñeza declaracións explícitas neste sentido, deduzo da lectura de diversas pasaxes da súa obra que en materia ortográfica o Padre Martín Sarmiento era tamén partidario da práctica etimoloxizante, e creo non me enganar se afirmo que entendía que cada voz que se quixese escribir debía levar en si as marcas que permitisen recoñece-la súa orixe, de tal maneira que gardase na súa forma gráfica os indicios que a asemellasen á palabra da que procedía e que fixesen visualmente inequívoca esta relación. Despois de que en 1726 a RAE acordase para o castelán que o <u> se usaría só con valor vocálico e o <v> só con valor consonántico, dá a impresión de que Sarmiento non só aceptou esta decisión para o galego⁴¹ senón que tamén, ó non resultar operativo neste caso o criterio da pronunciación, pensou en aplicarlle o criterio etimolóxico da RAE no tocante ó emprego de e <v> para a representación de /b/. As

⁴¹ As excepcións que se poden sinalar son sumamente esporádicas e non é seguro que se lle deban imputar ó propio Sarmiento e non ós copistas das súas obras.

observacións ortográficas que fixo a propósito de certos vocábulos casteláns non permiten dubidar de que el aceptaba sen reservas o criterio académico respecto do uso de e <v>:

¿Quien negará que de *depanare* vino el castellano *devanar*, y que por lo mismo se debe escribir con B, *debanar*? (*Colección*, 332).

Así se debe escribir *obillo* con B y no *ovillo*, pues no viene de *ovum*, sino, según San Isidoro, de *globus*, *gubellum* (*Colección*, 333).

Por outra parte, certas observacións espalladas pola súa obra deixan claro que o bieito non vía razóns para que este criterio etimolóxico non se lle puidese aplicar igualmente ó idioma galego:

Berraba cûm saco. [...] *Berraba* o *verraba*, esto es, *voceaba*; si se escribe con V vendrá de *verres*, el *verraco* por su gruñido alto y desagradable, por eso en gallego se llama el *verro* o *verrón*, como que siempre *verra*. Esto es lo más natural. Si se escribe con B *berraba* tiene su origen en la voz horrisona o *barrito* de el *elefante*, cuyo verbo latino es *barrire*. *Berrar* por gritar es muy usado en Galicia (*Colección*, 433).

Así, pois, ó seu parecer cada voz tiña unha determinada ortografía que había que esforzarse en atopar, e esa ortografía reflectía necesariamente a súa orixe. Sarmiento entendía que debía haber acordo entre o étimo e o seu descendente ou descendentes, de maneira que non soamente o étimo tiña que dicta-la ortografía dunha palabra, senón que tamén esta, á par da recta pronunciación da voz, debía permitir recoñecer inmediatamente o seu étimo:

Pecèbes, *pecèbres*, *percèbes*, *percebres*, *precèbes*, *precebres*. Y si en lugar de C se pone Z o acaso S o SC saldrá el número de 24 combinaciones de aquel nombre con que en Galicia se significa un singular marisco, que he visto y comido varias veces, pero que jamás he leído escrito. Así, no sabiendo la justa ortografía ni la fija pronunciación, es casi imposible fijar la etimología, y pide mucho tiempo para hacer la análisis, según las 24 combinaciones (*Colección*, 222).

Reflexións de materia ortográfica parangonables a esta lense na obra de Sarmiento non só a propósito do uso de e <v>, senón tamén cando se aproxima a outra das grandes cuestións problemáticas no terreo da grafización do galego na época moderna: a representación do fonema fricativo prepalatal xordo (cf. Mariño 1995: 43).

Ocasionalmente Frei Martín empregou tamén o criterio do valor diacrítico que podía asumir a ortografía. Isto é, por exemplo, o que el di a propósito de *botar*: “se debe escribir con B y no con V, para distinguirlle de *votar* de *voveo, es*; y de *voltar* de *volvo, volutum*” (*Colección*, 371). Así mesmo, responde ó mesmo tipo de motivacións a idea de representar como *ao(s)* o resultado do encontro da preposición *a* e o artigo determinado masculino e *o(s)* o artigo sen contracción (cf. *Colección*, 163); nesta pasaxe queda claro, ademais, que para Sarmiento o criterio fonético xogaba un papel moi secundario.

Xa que logo, se por unha parte parece poderse concluir que para este autor o valor diacrítico da ortografía, sendo utilizable unicamente -como é obvio- con carácter ocasional, debía situarse xerarquicamente por riba do criterio fonético, por outra non se lle atopan opinións en que quede inequivocamente declarado se ó seu parecer o criterio etimolóxico debía preponderar sobre o do uso medieval ou viceversa. Quen queira deitar algo de luz nesta incerteza terá ineludiblemente que enfrontarse coa praxe observada nos seus escritos. Para comezar, podería ser un bo campo de exploración o das pautas que se observan na escritura do sufixo modo-temporal dos copretéritos dos verbos da primeira conxugación que aparecen no *Coloquio de 24 gallegos rústicos*: son maioría incontestable, con ampla diferenza numérica sobre os casos de <v>, os casos en que se lle aplica ó galego o criterio etimolóxico e, por tanto, en que se escriben as ditas formas con ; mais aínda queda un resto de dezasete ocorrencias de formas con <v>, respectuosas co uso antigo tanto en galego coma en castelán: *andava* (68.1, 182.2; andaba B, MP), *beixava* (1153.4; beixaba MP), *berrava* (67.3 -berraba MP-, 145.4 -berraba B, MP-), *cantava* (65.3; cantaba B, MP), *comprava* (67.1; compraba B, MP), *comungava* (404.3; comulgaba MP), *dava* (501.3 -daba B, MP-, 521.2 -daba MP-), *estavan* (85.4; estaban B, MP), *jugava* (502.1; jugaba MP), *mandava* (1048.3; mandaba MP), *marchavan* (524.3; marchaban B, MP), *pasava* (395.3; pasaba B, MP), *pesava* (270.3; pesaba B, MP), *tomava* (447.3; tomaba B, MP).

Verbo destes primeiros datos ofrécense as seguintes consideracións:

1. A escasa frecuencia das formas con <v> faise en xeral aínda menor canto máis se avanza na lectura do *Coloquio*. Apréciase unha tendencia decrecente no seu uso que non resulta invertida polo leve incremento que se observa entre as estrofas 501 e 524. Hai cinco ocorrencias no primeiro centenar de coplas, dúas no segundo, unha no terceiro, unha no cuarto, dúas no quinto e catro no sexto; de aquí ata o final só atopo dúas máis. Quizais isto queira dicir que ó primeiro

Sarmiento escribía cunha maior inseguridade, suspenso entre o que dictaba a RAE desde 1726 e o que lle dicía a tradición na que el aprendera a escribir; ó avanzar na composición das coplas esa incerteza tornariase nunha seguridade e constancia só ocasionalmente contraditas. Todo isto sucedería entre os últimos meses de 1746 e o ano 1747⁴².

2. Cando reproduce no glosario da *Colección de voces y frases gallegas* as coplas que van ser obxecto dos seus comentarios, escribe sempre con as formas de copretérito da CI que hai ata a 195 (a derradeira reproducida), o que quere dicir que decidiu corrixi-las que inicialmente levaban <v> no *Coloquio*: *andaba* (434, 471; versos 68.1, 182.2), *berraba* (432, 462; versos 67.3, 145.4), *cantaba* (426, verso 65.3), *compraba* (432, verso 67.1), *estaban* (444, verso 85.4). Estes datos son de seu elocuentes, pero temos ademais unhas palabras do propio Padre Sarmiento, escritas en xaneiro de 1751, nas que aclara que a ortografía que el estimaba correcta é a que se atopa no comento ou glosario, e non nos versos do *Coloquio*, escritos a escape e sen o detemento preciso para a reflexión:

No hay reglas de la *ortografía* gallega, si bien la que he observado (6 r.) en los ynstrumentos es mui constante y arreglada. Y porque quando escrivi las coplitas no puse toda la atencion posible á la orthografía, al propio acento de cada voz, porque las pensava, proferia y escrivia *calamo disparatante*, tube el cuidado de rectificar en el comento la verdadera ortografía y el propio *acento* de cada voz, porque en cada voz ponía especial atencion. Por este motivo no es facil que todo gallego, y menos castellano, pueda hazer copia exacta de mis 15 pliegos (Sarmiento 1995: 109).

Creo que isto proba que a grafía que Sarmiento estimaba incorrecta para estas formas verbais era a que tiña (-*aba*) e, así mesmo, que desde podía dispoñer dun intre para a reflexión corrixiu as formas con <v> (en -*ava*) que probablemente escribira levado pola inercia do que fora uso tradicional ata 1726.

3. No manuscrito B as formas rematadas en -*ava* son unicamente catro e no MP non se rexistra ningunha. Trátase, pois, de trasladados do *Coloquio* mellor acomodados á escritura etimolóxica có da Colección Dávila, tal vez máis escrupuloso na copia literal do autógrafa ou do traslado do autógrafa co que o seu amanuense traballou. No caso do manuscrito MP, o uso constante da terminación -*aba* é unha proba máis que vén a sumarse ás que falan do seu carácter

⁴² Sobre a cronoloxía desta obra cf. Pensado (1970: 10-14).

tardío⁴³, pois é evidente que canto máis se avanza nos séculos XVIII ou XIX máis se vai consolidando a norma académica no cultivo do castelán e, non habendo problema ningún de adaptación, máis se vai estendendo entre os escritores galegos a súa aplicación á escritura do galego.

Coido, pois, que no relativo á grafización destes sufixos modotemporais Sarmiento acabou por darlle preferencia ó criterio etimolóxico e finalmente ignorou as formas en *-aua* ou *-ava* que tivo que ver arreo nos instrumentos medievais, por máis que na carta ó Padre Rávago de xaneiro de 1751 dixese, como xa lembramos, que era neles onde estaba a verdadeira ortografía do galego. Creo tamén que é indisputable que, mentres que os versos do *Coloquio* os compuxo a escape e con pouca reflexión, para escribi-lo glosario dispuxo de máis tempo para matinar na etimoloxía e na historia de certas voces galegas e na correcta maneira de as representar graficamente. Ora ben, como el nunca se preocupou de reducir a sistema as súas ideas ortográficas, non é infrecuente que no discorrer deste glosario ou doutras das súas moitas obras batamos con opinións ou prácticas ortográficas non totalmente congruentes entre si, ben porque nuns casos parece predomina-la etimoloxía, ben porque noutros dá a impresión de prevalece-lo uso medieval, ben porque en certas ocasións non se pode substraer ó arrastre que sobre el -alfabetizado e aculturado, obviamente, en castelán- exercía a ortografía castelá. Tampouco se poden cualificar de excepcionais os casos en que se observa que unha mesma palabra non a grafa sempre da mesma maneira, se ben non podemos asegurar que estas incoherencias ou vacilacións sexan imputables a el ou unicamente a el porque non traballamos sobre o autógrafo do *Coloquio de 24 gallegos rústicos*, nin sobre o do seu glosario, nin sobre o do *Catálogo*, hoxe descoñecidos, senón sobre copias ou copias de copias deles. Se non a totalidade, cando menos algunhas destas incoherencias (ou algúns dos acertos) poden ser responsabilidade dos copistas; para todo o que se diga de aquí en diante deberase ter en conta esta reserva.

Metodoloxicamente pode ser oportuno analizar primeiro as opinións e a praxe de Sarmiento verbo dalgúns vocábulos cunha orixe latina trivial que en absoluto se lle podía escapar a un excelente latinista coma el e sobre os que a RAE xa dictaminara para o castelán en 1726. Vou analizar algúns destes casos, mais non sen antes facer algunhas precisións necesarias acerca da cronoloxía da composición da *Colección de voces y frases gallegas* e do *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*.

⁴³ Sobre esta cuestión cf. Mariño (1995: 14-17).

O *Coloquio de 24 gallegos rústicos* e o seu glosario anexo comeza Sarmiento a escribilos despois do 9 de xullo de 1746, data da morte do rei Felipe V, inspiradora, xunto coa entronización de Fernando VI, da idea de acometer esta obra⁴⁴. O traballo prolongarase ata o ano 1770, se ben é certo que o bieito non se puxo a el de maneira continuada, senón, como ten dito Pensado, “saltuariamente” e alternándoo coa realización doutros moitos estudos e tarefas diversas. Pola *Vida y Viajes Literarios* sabemos que no ano 1747 tiña compostas as 1201 coplas do romanzón e que é entón cando empeza co glosario. Se no momento de redacta-la dita *Vida y Viajes Literarios*, escrito asinado en novembro de 1767, di que o comento chega ata a copla 70 e que ocupa 57 pregos, en xaneiro de 1751 só tiña comentadas as trece primeiras estrofas e cubertos sete pregos, que unidos ós oito que ocupaban as coplas sumarían os quince que entón lle envía ó Padre Rávago (cf. pp. 106-107). Ata maio de 1753 o traballo avanzou bastante, pois nesa altura cubría xa corenta pregos e o comentario alcanzaba xa a copla 30; mais ata o 7 de agosto de 1761 o glosario quedou abandonado (cf. *Colección*, p. 348). Daquela aínda non desbotara definitivamente a idea de prosegui-lo *Coloquio* coa intervención dos tertulianos adultos e tiña mentes de continua-lo comento, se ben de maneira menos prolixa anque ó mesmo tempo curiosa e instructiva (cf. *Colección*, p. 348). Entre o 7 e o 14 de agosto de 1761 escribiu o comentario das coplas 31 a 40 (cf. *Colección*, p. 364). De alí a 1766 ou 1767 chegaría ata a copla 70, como pode deducirse do que di en certas pasaxes da *Vida y Viajes Literarios* e dos *Elementos Etimológicos según el método de Euclides*. Da copla 70 en diante o comentario vaise facendo cada vez máis parco, pois tamén van sendo cada vez menos as forzas que lle quedan. Sabemos, porque o di el, que o comentario da copla 146 o fixo no ano 1770 (cf. *Colección*, p. 462). De aquí á 195 as glosas son aínda máis concisas, e mesmo non son poucas as estrofas que quedan sen ela. O 7 de decembro de 1772 morreu o autor deixando a obra inacabada. En esquema, pois, a cronoloxía desta obra sería a seguinte:

1. *Coloquio de 24 gallegos rústicos*: entre 1746 e 1747.
2. Glosario:
 - coplas 1-13: de 1747 a xaneiro de 1751;
 - coplas 14-30: de xaneiro de 1751 a maio de 1753;
 - coplas 31-40: do 7 ó 14 de agosto de 1761;
 - coplas 41-70: do 14 de agosto de 1761 a 1766 ou 1767:

⁴⁴ Os datos sobre a cronoloxía desta obra tíroos de Pensado (1970: 10-14).

- coplas 71-146: de 1766 ou 1767 a 1770;
- coplas 147-195: de 1770 en diante (morre o 7 de decembro de 1772).

Pensado (1973: 9), por outra parte, observa con toda razón que o *Catálogo* “es la base y al mismo tiempo el complemento de la *Colección de Voces y Frases Gallegas*”. Os materiais que nel recolleu, procedentes das súas viaxes a Galicia de 1745-1746 e 1754-1755, están moi ben delimitados no discorrer do texto e polo xeral non representa ningún problema saber cando anotou cada voz; en certos casos podemos mesmo precisa-lo día en que o fixo. Sen embargo, como advirte Pensado, estas notas foron revisadas e ampliadas cando, xa de volta en Madrid, traballou sobre elas no mosteiro de San Martín:

No nos parece lícito suponer que todas estas notas no hayan sido retocadas, adicionadas, comentadas etimológicamente, ya que nos resulta imposible creer, por muy buena memoria que le achaquemos a Fr. Martín, que el aparato erudito desplegado en muchos comentarios haya sido hecho a libro cerrado. [...] Creemos y tenemos noticias de que este texto, como muchos otros, sufrió elaboraciones continuas y adiciones o enmiendas durante toda la vida del autor, ya que al fin y al cabo una buena parte de él fue a dar a la *Colección de Voces y Frases Gallegas*, que saltuariamente le ocupó la última época de su vida.

Vaiamos agora, pois, cos datos relativos a algunhas voces de orixe latina trivial e á forma gráfica que o Padre Sarmiento ou os seus copistas lles deron⁴⁵:

AVÓ: *avô* (1133.4, 1170.4; Abó MP), *avos* (132.3), *avos* (1146.3; Abós MP), *avôs* (1126.2, 1142.1); da copla 1202 á 1308 (MP):

⁴⁵ Cada entrada ábrese coa voz que se pretende estudar en maiúsculas e grafada sempre á maneira en que o facemos hoxe. Seguen logo as formas rexistradas no *Coloquio de 24 gallegos rústicos* coa súa localización (o número que vai antes do punto indica a copla e o que vai despois, o verso desta en que se encontrará a voz) e as variantes que os manuscritos B e MP poidan presentar en cada caso. Despois a voz “glosario” dá paso á forma ou formas que se atestan cando Frei Martín reproduce cada copla no glosario da *Colección de voces y frases gallegas* antes de pasar a comental, e indícase entre parénteses a páxina ou páxinas das ocorrencias; como xa se dixo, non é infrecuente apreciar neste punto correccións respecto do escrito inicialmente no romanzón. A seguir anótanse as observacións de tipo etimolóxico ou ortográfico que sobre a palabra analizada se atopan na *Colección de voces y frases gallegas* e, de se-lo caso, no *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*; os números entre parénteses remiten sempre ás páxinas das edicións de J. L. Pensado. Finalmente consígnanse, se é que aparecen, outras posibles documentacións da palabra na *Colección* e máis no *Catálogo*. Cando unha palabra leva a abreviatura *doc.* quérese dicir con ela que se trata dunha voz tirada por Sarmiento dun instrumento medieval.

- abós* (1207.1), *abos* (1217.1). Glosario: *avós* (459). *Catálogo*: “*Avóo*. Abuelo” (274; doc.); “*De meu avoo e avoa*” (292; doc.).
- CABER: *caven* (322.4; caben B), *couvo* (122.3; coubo MP). Glosario: *couvo* (456).
- HABER: *avendo* (172.1), *avia* (246.1, 440.1, 722.2, 730.1, 820.1, 828.3), *avia* (609.2; auia MP), *habia* (829.1, 873.1; avia B, MP), *habia* (1048.2; havia B, auia MP), *habian* (1054.1; avian B, MP), *habrà* (124.3, 125.3; avra B, abra MP), *habria* (1021.2; avria B, abria MP), *ouvo* (112.1, 704.1, 785.2; oubo MP), *ouvo* (248.3, 689.4, 714.1), *ouvesse* (1024.3). Glosario: *avendo* (468, verso 172.1), *avrà* (457, versos 124.3, 125.3), *ouvo* (452, verso 112.1).
- HERBA: *herva* (42.3, 83.1; herba B, MP). Glosario: *herva* (365, verso 42.3), *herba* (442, verso 83.1). *Colección*: “*a herba do aire* [...] significa la *hierba del aire*” (339). *Colección*: “*Deitado na herba*. [...] *Na herva en la hierba*” (365). *Colección*: “*ja herba, fácil*” (443). Outras documentacións na *Colección*: *herba* (339, 341, 430), *herva* (210, 339). *Catálogo*: *herba* (*passim*), *herva* (299, 302).
- SABER: *saver* (54.3, 1087.2; saber B), *sabêlo* (202.2), *savelo* (254.2; sabelo B, MP), *sabes* (1191.1), *saves* (951.1; sabes MP), *sabe* (487.3), *sabe* (567.2; save MP), *sabemos* (1201.2), *sabemos* (367.1, 589.2; savemos MP), *savemos* (130.2; sabemos B), *savedes* (1048.1; sabedes B), *savia* (1035.3; sabia B, MP), *savia* (1037.2; sabia B), *souberon* (203.2), *suberon* (1049.4), *sabredes* (534.3), *saibais* (107.3, 780.2; sabais MP); da copla 1202 á 1308 (MP): *savelos* (1246.4), *sabe* (1228.3), *save* (1274.2), *saven* (1273.4), *sabera* (1216.3). Glosario: *saber* (374, verso 54.3), *sabemos* (458, verso 130.2), *saibais* (450, verso 107.3). *Colección*: “*Saber dós que viñan. Saber de sapere*” (375).
- VELLO: *bello* (71.2; vello B, MP), *bellos* (67.2; vellos B, MP); nos restantes casos (e son moitos) aparece con <v>. Glosario: *vello* (437), *vellos* (432). *Colección*: “*Vellos de el latín vetulos*” (432). *Colección*: “*Vello del latín vetulo*” (437).
- VOLVER: *volbendo* (624.2; volvendo B, bolbendo MP), *volvendose* (973.4; bolvendos’ MP), *volvemos* (133.2; bolvemos MP), *volben* (278.3; volven B, bolben MP), *volbian* (44.4; volvian B, MP), *volvians’* (75.1), *volviche* (258.1; bolviche MP), *volveu* (663.2; bolveuse MP), *volbeuse* (407.3; volveuse B), *volbamos* (229.1; volvamos B, bolvamos MP), *volvâmos* (650.3; volvamos MP), *volvamos* (1194.3; volvamos MP); da copla 1202 á 1308 (MP): *bolbe* (1283.1), *bolvell’* (1247.2). Glosario: *volvemos* (459; verso 133.2), *volvian* (366, verso 44.4), *volvians’* (438, verso 75.1). *Colección*: “*Volvían ao*

eido. Volvían de volvo” (366). Colección: “*Volvians’a terra. De volvo, is*” (438).

A independencia de criterio que a miúdo soubo manter Frei Martín queda ben de manifesto no caso das formas *avô*, *avos* e *avôs*. As formas con , imitadoras da ortografía castelá, non se rexistran senón no manuscrito MP, onde son exclusivas na continuación apócrifa que vai da estrofa 1202 á 1308; este dato véñse a sumar así ós outros que proban tamén que esta continuación non se lle pode atribuír ó Padre Sarmiento (sobre esta cuestión cf. Mariño 1995: 15-17). Creo que o noso monxe debeu de forma-la opinión de que esa voz galega e o seu feminino se debían grafar con <v> logo de rexistralas en diversos instrumentos notariais e anotadas nos seus cadernos en 1745: *avoo*, palabra que el mesmo traduce por *abuelo* demostrando así que é consciente de que se debía establecer unha diferenza gráfica entre o vocábulo galego (con <v>) e o castelán (con), recadouna nalgún documento anterior a 1500 (ou tal vez en varios) que leu en Santa Clara de Pontevedra, no mosteiro de Poio ou nos dous lugares; *avoo* e *avoa* copiounos dun documento de 1366 que consultou tamén en Santa Clara de Pontevedra. Neste caso, pois, coído que o coñecemento da tradición medieval foi o principal estímulo que o moveu a escribir esta palabra con <v>, pero a frecuencia con que emprega o til circunflexo no masculino⁴⁶ indúceme a pensar que o exemplo do portugués debeu de actuar como forza coadxuvante.

Couvo parece dictado analoxicamente polos *ouvo* do verbo *haber*, pois na lingua medieval non se puido inspirar directamente Sarmiento para o escribir así, xa que se escribía con . Quizais sexa entón *couvo* o que o arrastrase tamén a *caven*.

É certo que o <v> das formas do tema de pretérito de *haber* poderían estar inspiradas aínda no castelán, pois non debemos esquecer que aínda en 1726, a pesar de decantarse pola solución etimolóxica para resolver este problema ortográfico, a RAE mostrábase respectuosa co uso establecido desde antigo e estatuíu que se debía escribir *haver*, e non *haber*. Non obstante, obsérvase que Sarmiento, ó pé dos casos con <h> e con , escribe a miúdo sen <h> estas formas verbais, e isto xa non puido ser tomado da RAE (que prescribía *haver*), senón dos instrumentos medievais. Outra cousa é o que sucede coas formas de futuro, xa que aquí batía coa resistencia a escribir <vr>, combinación que non rexeita en absoluto o copista do manuscrito B. Tamén se debe

⁴⁶ Neste sentido é significativo que, cando no glosario reproduce a copla 132 para o comentario, corrixe para *avôs* o *avos* do texto inicial e aínda insiste en *avôs* na escueta explicación que segue (cf. *Colección*, 459).

destacar que nos manuscritos B e MP hai moita máis firmeza ca en MS no referente á adopción de formas gráficas de *haber* de feita medieval. Finalmente, tamén se debe valora-lo feito de que en tódalas ocasións en que unha forma deste verbo se reproduce no glosario se prescinde do <h> e se emprega <v>, mesmo no caso de *avrà*. Creo, en definitiva, que na grafización do *haber* galego e das formas do seu paradigma o Padre Sarmiento aplicou con notable constancia o criterio de recupera-lo uso medieval.

Para *herba* observo inconstancia en galego e constancia en uso de para o castelán *hierba*, e isto non só nos textos aquí utilizados, senón no conxunto da obra de Frei Martín. Non se aprecia evolución ningunha do uso na liña temporal, pois, se *herva* ocorre no manuscrito MS do propio *Coloquio*, nas anotacións de 1745 do *Catálogo* ou na glosa da copla 42 (feita entre 1761 e 1766 ou 1767), *herba* está tamén -e maioritariamente- no *Catálogo* e repite aparición, entre outras pasaxes, na glosa da copla 83 (de entre 1766 ou 1767 e 1770). Xunto a isto, débese salientar tanto o feito de que nas traducións que fai coloca unha vez *herva* á par de *hierba* como que do étimo da palabra di que é “fácil”. Creo que isto quere dicir que el evidentemente coñecía este étimo trivial e naturalmente non ignoraba que en castelán *hierba* se escribía con desde a reforma ortográfica de 1726, deixando así definitivamente de lado as formas grafadas con <v> ou <u>, que foron comúns ata ben tarde (cf. Corominas & Pascual: s.v.). Así as cousas, que se mostre firme en castelán e vacilante en galego quizais poida deberse a que, asumida a reforma da RAE para o castelán, para grafa-la voz galega puido pesar no seu ánimo o recordo da grafía dos nosos textos medievais ou incluso tamén a portuguesa. Aquí hai lugar, por tanto, para conxecturar que no tocante á escritura da voz *herba* o criterio etimolóxico non conseguiu impoñerse definitivamente sobre o do uso antigo, pero tamén é certo que é moi probable que a confusión observada no uso de *herba* e *herva* nas obras consultadas haxa que apoñerllela en boa medida ós amanuenses.

Saver ou *sauer* xa non son raros nos textos galegos dos séculos escuros anteriormente analizados: vímolos nas cartas ó conde de Gondomar, na copia seiscentista da *Historia de Iria* e no *Entremés famoso*. Tamén os usa o propio Sarmiento cando escribe en castelán e de feito, sen sairmos do ámbito da *Colección de voces y frases galegas*, detectamos *saver* (1995: 106), *savia* (1995: 106) e *Savio* (1995: 108) nos preliminares do *Coloquio*. Realmente estamos ante unha manifestación máis do desconcerto e a anarquía ortográfica que ata 1726 reinou na Coroa de Castela no tocante ó uso de , <u> ou <v> ou doutros grafemas arrastrados desde tempos de Afonso X e totalmente

inadecuados para a grafización da lingua moderna: os que escribiron en galego naquela época, dadas as circunstancias sociolingüísticas en que o facían, arrastraron o mesmo problema que experimentarían cando utilizaban o castelán. Pois ben, sendo certo que nos tres manuscritos que conteñen o *Coloquio de 24 gallegos rústicos* hai unha maior ou menor vacilación entre *saver* e *saber*, creo que o que se debe salientar é que cando no glosario se reproducen os versos 54.3 e 130.2 aparecen corrixidas con as formas que inicialmente ocorren con <v> no texto poético: *saver* pasa para *saber* e *savemos* para *sabemos*. Tamén emprega ó face-la glosa e indica-lo étimo deste verbo: “*Saber de sapere*”. Dito isto, non se nos pode escapar que o propio Frei Martín dixo que cando fixo o “comento” das voces do romanzón tivo coidado de rectificala “verdadera ortografía” de cada voz “porque en cada voz ponía especial atención” (1995: 109).

Respecto de *vello* resulta evidente que os *bello* e *bellos* de MS representan unha exigua minoría fronte á inmensa maioría de formas con <v>. O único que non podemos elucidar é se se trata de descoidos do propio Sarmiento debidamente corrixidos ó reproduci-los dous versos no glosario da *Colección* ou de descoidos do seu copista de MS. O sentido das correccións e das glosas etimolóxicas do comentario son evidentes.

Para a escritura de *volver* hai grande inconstancia nos tres manuscritos do *Coloquio*, que se debaten entre a representación etimolóxica acordada pola RAE para o castelán en 1726 e aquelas que se apartan dela (ben a que era máis común en castelán ata a dita reforma de 1726, é dicir, *bolver*, ben outras igualmente antietimolóxicas pero non tan refrendadas polo uso). Na dedicatoria ó Padre Rávago e máis no prólogo do *Coloquio*, redactados en castelán, rexístranse sempre formas que se atañen ó uso antigo, que foi o que Frei Martín tivo que aprender de rapaz e o que probablemente lle saíría máis espontaneamente: *bolvi* (Sarmiento 1995: 12) e *debolvermelos* (Sarmiento 1995: 109). Ver que nos comentarios da *Colección*, elaborados todos eles xa de 1761 a 1770, Sarmiento demostra coñecer perfectamente o étimo de *volver* e que na reprodución dos versos no glosario sexa constante no uso de *volv-* fálanos novamente de inconsecuencia na aplicación do criterio etimolóxico e de falta de atención ó uso galego medieval na composición apresurada das coplas, ó tempo que alimenta tamén as nosas dúbidas acerca da fidelidade que os copistas lle puideron gardar ó autógrafo do bieito. A grafía *volv-* debeu de tardar en ser asumida como normal durante o século XVIII⁴⁷, e boa proba disto témola nos

⁴⁷ Cando lle chegaron á Real Academia Española as primeiras probas de imprenta do primeiro volume do Diccionario de Autoridades, publicado en 1726, os inte-

documentos galegos que estamos analizando, e especialmente no manuscrito MP, onde as ocorrencias da dita grafía *volv-* son moi escasas e aínda é moi frecuente a histórica *bolv-*.

É distinta a aproximación que se debe facer ás voces do *Coloquio* que tiñan un étimo non trivial, pois no seu caso a decisión ortográfica esixía unha previa investigación etimolóxica que a miúdo non se podía apoiar nin en rexistros medievais (case sempre ignorados) nin no modelo do castelán (que para moitas destas voces non ten un correlato das galegas). Analicemos unha por unha este tipo de voces para posteriormente tentar extraer algunha conclusión⁴⁸:

ABOUXAR: *abouxando* (493.2), *aboujando* (483.1), *abouxan* (126.3), *aboujaban* (217.3). Glosario: *abouxan* (457, verso 126.3). Colección: “Del francés *aboy* y *aboyer*, meter ruido como perros, se formó el verbo *aboujar*” (457). Catálogo: “*Abouxar*. Aturdir a otro a voces o vocear mucho, v. g.: *no me abouxes*, siempre está *abouxando* (acaso de *aboier* francés)” (261).

BÁCORO: *vacuriños* (31.1; bacuriños MP). Glosario: *bacuriños* (348). Colección: “*Bacuriños*. Significa esta voz los *cochinitos*. Para significarlos dice el gallego *bàcoros*, y el diminutivo *bacoriños* y *bacuriños*. El origen, del latín, se formó así: *porcus*, absoluto, el *puerco*. De *porcus* su diminutivo *porculus*; y *porculo*, mudada la P en B y la O en A y la U en O y la L en R, resulta *barcoro* y *bàcoro*. Las dichas mudanzas son de analogía. Así *bacoriño* o *bacuriño* es un diminutivo del diminutivo de *porcus*, *porculus*, y de *porculo*, *porculino*. ¿Quién dijera que *bacoriño* venía del latín puro?” (349). Catálogo: “*Bàcoro*, *bacuriño*. Los puercos recién

grantes da institución levaron unha desagradable sorpresa. “Pasan las pruebas de mano en mano -narra Lázaro Carreter (1972: 74)-; pero, en cada una, suscitan un repeluzo de sorpresa: están llenas de horrendas faltas, porque los oficiales de la imprenta han interpretado como errores las novedosas grafías del original, y las han corregido a su modo”. Proba isto que, se ben a principios do século XVIII non había aínda unhas normas ortográficas do castelán moderno propiamente ditas, si existían uns usos ortográficos tan consolidados que toda novidade que se arredase deles producía sorpresa e era inmediatamente interpretada como un erro, como unha falta. Desde logo, a publicación do prólogo do primeiro volume do Diccionario de Autoridades non puido producir efectos inmediatos; ó contrario, durante décadas, mesmo durante séculos, perviviron usos ortográficos antigos que habitualmente eran corrixidos nas imprentas cando os escritos que os contiñan estaban destinados á publicación.

⁴⁸ Para a estrutura destas entradas, véxase o dito para o pequeno catálogo anterior. Naturalmente, non vou discutir os posibles acertos ou desacertos que puido ter Sarmiento ó lanza-las súas hipóteses etimolóxicas, pois isto resulta indiferente para o que aquí me proponho facer. Con todo, non deixarei de dicir que a miúdo se mostra Frei Martín moi atinado nos resultados, cousa que non debe estrañar se se considera a grande solidez dos principios teóricos que o guían e a idoneidade do método de traballo de que se vale.

nacidos. De *porcus*, *porculo*, de éste *barcolo*; *porculino* (¿si de *verres*?)” (336). Otras documentaciones no *Catálogo: bácoro* (296), *bacoro* (478), *bacoriño* (478), *bacuriño* (296).

BELDRO: *beldros* (123.2, 1029.4; *veldros* MP), *veldros* (1119.2; *beldros* B). Glosario: *beldros* (456, verso 123.2). *Colección:* “*Dos beldros del latín blitum*” (456). *Catálogo:* “*Beldros*. Haylos en Madrid, y son los que en Castilla llaman *bledos*. Todo de *blitum*” (363). *Catálogo:* “*Belitre*. Castellano, y éste del francés; y todo de *blitum* o *bledo*. [...] Y de *belitre*, *beldro*, gallego” (401). Otras documentaciones no *Catálogo: bédro* (492), *beldros* (302, 492).

BERBERECHO: *verberichiños* (23.3; *berberechiños* MP), *berberichiños* (84.3). Glosario: *berbirichiños* (242, verso 23.3), *berberichiños* (443, verso 84.3).

Colección: “*Berbericho* y *berberechiño*. [...] Es testáceo vulgarísimo en Galicia, pero difícil el origen de esa voz. Atheneo da noticia de un género de testáceo llamado *berberi*, y hacen memoria de él los lexicones griegos. Si Atheneo no dijese que era concha que daba perlas (lo que no conviene al *berbericho*) me aquietaría con creer que de *berberi*, *berberisco*, se dijese *berbericho*.

Y siendo inverisímil que la voz *berberisco*, por alusión a Berbería, venga al caso, se ofrece más creíble origen en la voz *marisco*, *mar-marisco*, y mudando la M labial en la labial B, *barbarisco*, *berberisco*, *berbericho*, y *berberichiño*.

Y siendo la voz *marisco* comunísima y muy general apuntaré otro origen que sea más especial y más significativo. Es cierto que del nombre *pecten* (por concha que en sus rayas representa un *peine*) se formó el diminutivo *pectunculus* y se pudo formar con las dos voces *breve-pectino*. Entonces por la analogía, *brevelechino*, *breverechino*, y trasponiendo la R *berberechino* y a la gallega *berberechiño*.

En este caso no será *berberechiño* diminutivo sino absoluto como *brevepechino*, o pequeña *pechina*, que no es diminutivo por la terminación sino por el *adjunto*. Añadiré a esto, y en confirmación, el que la voz *berbericho* no tiene consonante riguroso en el riguroso idioma gallego; por lo que, o la voz *berbericho* no es pura gallega, o el *berberechiño* es absoluto extraño y no diminutivo” (220-221).

Colección: “Ja *berberichiños* es diminutivo del absoluto *berbericho* que le usó Atheneo, y es una especie de *concha*, que produce, como las *almejas*, *aljófares* y *uniones* o *margaritas*.

[...]

No sé de qué lengua es el origen de la voz *berbericho*. Sé que en los *diccionarios griegos* la voz *berberi*, como que es de la lengua índica oriental, y que la usó en su III libro *Athe-*

neo. Creible es que de *berberi* se haya formado la voz gallega *berbericho* al principio de la primitiva población de Galicia. De eso infiero que la voz *berbericho* es de las más antiguas gallegas” (443).

Catálogo: “*Berberichos*. [...] Del griego *berberi*” (288). Otras documentaciones no *Catálogo*: *berbericho* (404, 474), *bervericho* (404), *berberichos* (288, 402), *berverichos* (406).

BERRAR: *berrando* (1139.4), *berran* (489.3), *berraba* (148.1, 877.1), *berrava* (67.3; *borrava* MS, *berraba* MP), *berrava* (145.4; *berraba* B, MP), *berraban* (720.2); da copla 1202 á 1308 (MP): *berrastes* (1214.1). Glosario: *berraba* (432, verso 67.3; 462, verso 145.4; 463, verso 148.1). *Colección*: “*Berraba cūm sacco*. [...] *Berraba* o *verrava*, esto es, *voceaba*; si se escribe con V vendrá de *verres*, el *verraco* por su gruñido alto y desagradable, por eso en gallego se llama el *verro* o *verrón*, como que siempre *verra*. Esto es lo más natural. Si se escribe con B *berraba* tiene su origen en la voz horrisona o *barrito* de el *elefante*, cuyo verbo latino es *barrire*. *Berrar* por gritar es muy usado en Galicia” (433).

BOCAREU: *bucarèos* (115.4). “*E mais bucareos*, no sé el latín de *bucareo*” (*Colección*, 453). Glosario: *bucareos* (453). *Catálogo*: “*Bucareos*. ¿Si de *Macarellus*? o de *Picarel*. *Aldrovando folio 86. Mocareos* (*Vivero*) [...]. *Macareos*. *Escaligero, Exerc.*” (476). Otras documentaciones no *Catálogo*: *bucareos* (289), *bucarèos* (439), *bucareu* (289).

BOTAR: *botàr* (622.1), *botàr* (1119.1; *votar* MP), *botar* (1119.1; *votar* MP), *votar* (613.2; *botar* B, MP), *botàre* (1159.1), *votando* (150.4, 610.3; *botando* B, MP), *botando* (1001.3, 1017.3), *bota* (826.4), *botais* (710.3), *botaban* (739.4, 848.3), *boteylle* (895.1), *botou* (620.1), *botòu* (705.4), *botaran* (327.1), *botaria* (963.1), *bota* (645.1, 1129.1), *botaylle* (52.3), *votailles* (534.1; *botailles* B, MP). Glosario: *botando* (463, verso 150.4), *botaylle* (369, verso 52.3). *Colección*: “*Botaylle dous tragos*. El verbo *botar* [...] se debe escribir con B y no con V, para distinguirlle de *votar* de *voveo*, *es*; y de *voltar* de *volvo*, *volutum*. [...] El francés usa el verbo *bouter* por *botar*. *Menage* deriva su *bouter* de un supino del verbo *pello*, *is*. De ese mismo se formó el *botar* gallego. [...] Consta que los antiquísimos latinos usaron el supino *pultum* para el verbo *pello*, *is*. Así de ese supino *pultum* se formó el frecuentativo *pulto*, *pultare*. Mudada la P en B y la U en O, *boltare*, de ahí el *bouter* francés, y perdida la L el *botare* gallego” (371). *Catálogo*: “*Botar* por empujar. [...] Del francés *bouter* y del lorenés *boter*, y todo de *pouser*, *pultare*” (341).

BRANÑA: *braña* (61.3; tamén Sarmiento 1995: 115). Glosario: *Braña* (406, verso 61.3). *Colección*: “*Da Braña*. Debo al acaso el po-

der proponer como muy verisímil la etimología de la voz *braña*. Pasando yo por el lugar *Puente de Domingo Flórez*, que está en la raya de El Bierzo y de Galicia, oí allí el verbo *embrayar* o *envrayar* (pues el oído no le pudo distinguir); supe que ese verbo significa allí llevar el ganado al *pasto de verano*. Al punto se me ofreció que *embrayar* venía de *enveranar*, y *emberanar*, *embranar*, *embrañar*, y que de todo se había formado la voz *braña*, para significar el sitio del pasto de *verano*” [...].

Paréceme que en cuanto a la analogía de las *letras* se prueba que *embrayar*, *envrayar*⁴⁹ o *enveranar*⁵⁰ es lo mismo que *embrañar*, y que de ahí se formó *braña* sin violencia alguna” (408).

Otras documentacions na *Colección: braña* (409, 410), *brañas* (410).

Catálogo: “Braña, en gallego, y *breña* en castellano, o acaso *braña* y *breña* del céltico *warene* y *garenne* en el Diccionario de Trévoux. Es lo mismo. No significa el sitio áspero, sino el pasto de bueyes en el sitio áspero o montes. *Braña* en Pontevedra es una pradería con agua sin ser en montes. Así como hay el verbo *invernar*, hubo el verbo *emveranar*, [...] que oí en el *Puente de Domingo Flórez*, el verbo *embrayár* o *envrayár*, y significa *pastar* el ganado en *verano*. Los vaqueros de Asturias invernan hacia el mar, y *emberánan* o *embrayan* en las sierras. De *enveranar: enbrenar* y *emvrenar* o *embrañar*, para significar el sitio del pasto de *verano*, y en segundo lugar el sitio áspero de las *sierras*. Así hay la voz *Braña Longa* y *Longa Braña* o *Lombraña*, que es apellido de *Campos*” (454).
Otras documentacions no *Catálogo: braña* (452).

BRUÑO: *bruños* (83.3). Glosario: non copiou o autor este verso no glosario. *Colección: “Ou bruños de prunus”* (443). Outras documentacions na *Colección: “Bruño de prunus”* (217). *Catálogo: bruño* (345), *bruños* (300, 472).

BURAZ: *buraces* (114.3). Glosario: *burazes* (452). *Catálogo: “Buráz* o acaso *voráz”* (286). Outras documentacions no *Catálogo: buraz* (475), *burases* (476).

CARBALLEDO / CARBALLO: *Carvalledo* (77.4, 132.4; Carballedo MP), *carballo* (902.3). Glosario: *Carvalledo* (439, 441, 459), *carvallo* (284). *Catálogo: “Carvållo*, y antes *caravållo*. *Ubilla*, folio 559, habla del marqués de *Caravaggio*, famoso en Milán. Búsquese el origen de *Caravaggio*, pues acaso dará alguna luz” (375). *Catálogo: “Carvållo*. Acaso de *quercus, quercualio, carqualio*, y a la alemana, *carqvalio, carvaglio*,

⁴⁹ Hai aquí unha nota do editor da *Colección: “embrayar B”*.

⁵⁰ Hai aquí unha nota do editor da *Colección: “B. ad. o envrayar”*.

carvållo” (376). Outras documentacións no *Catálogo: Carvalledo* (343), *carvallo* (301), *carvållo* (358)⁵¹.

CASTROVE: *Castrove* (10.1, 905.2). Glosario: *Castròve* (175, verso 10.1). *Colección*: “*Castròve*. No se halla esta voz en los antiguos geógrafos, pero se conoce tener mucho de latina por su principio *Castro*. La dificultad está en la terminación *Castro-ve*. Lo primero que se ofrece es si su origen es de *Castrum Jovis*, *Castriove*, *Castrove*, o por consagrado a Júpiter e por que Júpiter tenía en la cumbre algún *templo*. [...] Lo mismo [a mesma relación con Xúpiter que Sarmiento supón para Aranjuez (*Ara Jovis*) na p. 176] se debe discurrir del *Castrove* o *Castrum Jovis* (175-176)”.

“No debo omitir un reparo que no a todos se ofrecerá. En un instrumento gótico de Santiago del año de mil y veinte y tantos leí esta expresión latina ‘*in territorio salinensis* (de Salnés) *ad radicem alpe Castovre*⁵², etc.’. Es evidente que aquí se habla del *Castrove* [...]. El reparo está en que se escriba en el documento no *Castrove* sino *Castovre*, porque siendo esta terminación *obre* u *ovre* común a otros lugares de Galicia, v. g.: *Xobre*, *Lobre*, *Tiobre*, *Fiobre*, *Obre*, *Callobre*, *Bañobre*, *Yllobre*, *Anzobre*, *Sillobre* y *Barallobre*, etc., o todos habrán de aludir a Júpiter y *Jove*, lo que es inverosímil; o el *Castrove* y *Castobre* no viene de *Castrum Jovis*. Confieso que aún no he podido averiguar si la R de los lugares dichos *Tiobre*, *Anzobre*, etc., es *radical* o *servil*, esto es, si es añadida, trasmutada, o de la raíz esencial del nombre.

El que *Castrove* traspuesta la R se dijese *Castovre* tiene ejemplares en la lengua gallega; si bien muchos más en que de *Castobre* se dijese *Castrove*, pues es más común entre gallegos anticipar la R, v.g.: de *pobre*, *probe*; de *pebre*, *prebe*; de *congrío*, *crongo*; de *cabras*, *crabas*; de *cangrejo*, *cranguejo*, etc.

Pero quien me hace creer que la R no es radical es el padre Yepes, que en la fundación de Poyo cita instrumentos que lo confirman. [...] Así creo que *Castobre*⁵³ o *Castovre*⁵⁴ es transposición de *Castrobe* o *Castrove*⁵⁵, al modo que también en otro instrumento gótico de Santiago leí esto: ‘*subtus monte Kastrobiti*’ en el territorio de Deza” (*Colección*, 176-178).

⁵¹ Na p. 514 do excelente e utilísimo “Índice de voces gallegas y portuguesas” do *Catálogo* figura un “carballo albariño *Ribadavia*” para a que se remite ó folio 147 r do texto. Alí, sen embargo, o único que vemos é isto: “*Cerquiño*. Llamen en Ribadavia *carvållo* veriño. Acaso *albariño*”. Supoñemos, pois, que a introducción do substantivo *carballo* no devandito índice é da responsabilidade do editor.

⁵² Hai aquí unha nota do editor da *Colección*: “*Castrove* MS”.

⁵³ Hai aquí unha nota do editor da *Colección*: “*Castrobe* MS”.

⁵⁴ Hai aquí unha nota do editor da *Colección*: “*Castrove* MS. *Castobre* B”.

⁵⁵ Hai aquí unha nota do editor da *Colección*: “*Castrove* o *Castrobe* B”.

Otras documentacions na *Colección: Castrove* (175, 176, 177, 178, 380), *Castrobe* (177).

Catálogo: Castróbe (276, doc.), *Castrove* (435, 494, 502), *Kastrove* (276, doc.).

CORBELO: *corvelos* (113.2; corbelos MP). Glosario: *corvelos* (452). *Colección: “Muges e corvelos. [...] Corvelo, un pescadito como sardina y muy gustoso”* (452). *Catálogo: “Corbello. ¿Si Cordilla?”* (475). Outras documentacions no *Catálogo: corvêlo* (283), *corbêlos* (458).

DEVANDITO: *devandito* (41.3), *debanditos* (961.1; devanditos B, MP). Glosario: *devandito* (364, verso 41.3). *Colección: “Aó chan debandito. [...] Devandito todo una dicción antedicho. De ante y dicto”* (365). *Catálogo: devandito* (274, doc).

LAVERCO: *laverco* (93.4), *laberco* (1176.4; laverco B, MP), *labercos* (555.4, 733.4, 987.4, 1176.4; laverco B, MP), *labercos* (629.2; laverco B). Glosario: *laverco* (446, verso 93.4). *Colección: “Laverco. A las cugujadas llaman en Pontevedra laverco. Probé ya que laverco, significando lo mismo, es palabra gótica y del norte*⁵⁶*. Llaman también laverco a los sábalo, cuando ya no son de substancia, y por metáfora a los tagarotes palurdos”* (446). *Catálogo: laberco* (475, 477), *lavérco* (319, 428), *laverco* (271), *lavércos* (428).

NABIÑA: *naviña* (35.3; nabiña B). Glosario: *naviña* (354). *Colección: “Se mide a naviña. [...] Hay el vegetable rapa y el vegetable napus. Parece que el nabo viene de napus (navet en francés); no hay tal cosa, viene en cuanto a las letras, no en cuanto a la cosa. El latín de nabo es rapa (en francés rave). El napus tiene la raíz larga y la rapa tiene la raíz gruesa, y redonda. En breve, los nabos de Lugo son rapas y el nabo de Fuencarral es napus. La naviña que se vende en Pontevedra, y en especial por la fiesta del Apóstol Santiago, es semilla de las rapas. [...].*

*La naviña es la simiente de toda diferencia de nabos. Se originó del latín napina”. [...] Así napina, de donde se formó la nabiña gallega, es una de las voces perdidas del latín, y que se debe restablecer. [...] El gallego, según su analogía, dice cánabo y canabiña, como de napo, napina, <nabo*⁵⁷*> y naviña”* (355-356).

⁵⁶ Efectivamente, fai isto nas pp. 415-419 do glosario da *Colección*, mais nestas páxinas non hai ningún intento de establecer unha conexión semántica entre *laverca* ‘paxaro’ e *laverco* ‘peixe’. O que si podemos dicir é que Sarmiento, a pesar de sinalar decididamente a orixe desta voz na lingua sueva ou gótica (el non se preocupa gran cousa de distinguilas) fundamentándose en voces de dialectos xermánicos modernos coma *laverch*, *laverce*, etc., escribe unhas veces *laberca* (249) e outras *laverca* (*Colección*, 415, 416, 418, 419). No *Catálogo* obsérvase a mesma vacilación: *laberca* (477, 480), *laverca* (298, 411, 440, 451), *lavérca* (428), *laverco* (428).

⁵⁷ Hai aquí unha nota do editor da *Colección*: “restablecemos *nabo* de cuya existencia es indicio la conj. y”.

Catálogo: *naviña* (282, 299).

PERCEBE: *pezebres* (118.3). Glosario: *pezebres* (455). Colección: “*Pecèbes, pecèbres, percèbes, percebres, precèbes, precebres*. Y si en lugar de C se pone Z o acaso S o SC saldrá el número de 24 combinaciones de aquel nombre con que en Galicia se significa un singular marisco, que he visto y comido varias veces, pero que jamás he leído escrito. Así, no sabiendo la justa ortografía ni la fija pronunciación, es casi imposible fijar la etimología, y pide mucho tiempo para hacer la análisis, según las 24 combinaciones” (222).

Colección: “Así, pues, para no gastar más papel en proponer mi ignorancia, digo que la voz *pecebe* o *pecebre* (y en las demás combinaciones) acaso vendrá de *pes, pediculus, y petiolus*, que es el pezón de la teta por la grande similitud a pie, pata y pezón; el *pes caprae*, a la francesa, se diría *piechevre* o *piecebre* y en gallego *pêcebre*; y de el *pes cervi, pêcerve* o *pê-cebre*; y de *petiolus: pecibolo, pecible, peceble, pecebre*; y de *pes uberi pesobre, y pesebre y pezebre*” (224).

Colección: “No sé de que marisco habló Nicandro, sólo conjeturo que acaso habló del *pezebre*, y que esta voz viene del latín antiquísimo *proebra, proebre, praesebre, precebre* y *precebe*, y finalmente *pecebe*.

En el *Glosario de la Lengua Theotisca* que sacó Schilter, y en el cual se conservan muchas reliquias de la lengua gótica, tropecé con una voz que podrá dar alguna luz al intento aún no admitido el origen dicho de *proebra*, sino su significación. Allí la voz *pizouprota* significa *fascinavit*; sábase que la voz *fascinum* significa la *res turpicula* de Varrón. El verbo *pizouprota* se derivará de un nombre que no sabemos cuál era su terminación, pero sí que tendría semejanza con *pizoupro, pezopro, pezebro*, etc. Y siendo cierto que en la lengua gallega se conservan muchas voces góticas, no hay inverosimilitud que sea gótico el vocablo *pezebre* y que signifique lo que el *fascinum* de los latinos, porque esta voz se deriva del *bascaeno* griego; o porque *bascaeno, fascino* y *pizouprota* todos significan lo mismo” (225).

Colección: “Cuando en la copla 22 [...] comencé a tratar de los mariscos *pezebes* o *pezebres* no había visto autor alguno que los describiese y menos que los pintase; y así por esto como porque no les hallaba voz latina correspondiente, no pude pasar de conjeturas, y sólo acerté a conjeturar que en la voz *pezebe* entraba el latín *pes, pedis* o *petiolo*.

Después vino a mis manos un libro en el cual hallé la pintura, la descripción y el nombre latino de la media edad de los *pezebres* dichos.

[...]

En la lámina 30 se hallan dibujados los *pezebres*, que no es posible pintarlos más a lo vivo; y en la página 345 y 349 se les pone el nombre latino *pollicepedes* y en francés *pousepieds*; como que representan los dedos pulgares de los pies, lo que en realidad es así. Por lo cual ya se ofrece a primera vista el origen de la voz *pecebes*; si de *pollice-pes* se prepara la voz *policebes*, *porcebes*, *percebes*, y en algunas partes *percebres*. Así quede asentado que, aunque aquel marisco no tiene nombre latino puro, se debe reducir a *pollicipes*, y se debe escribir con fundamento *percebes*” (245-246).

Colección: “*Pezebres* es un singular *marisco* del cual no hay noticia ni en *latinos* ni en *griegos*, pues no se crían en el mar *Mediterráneo*. [...] Sólo Mr. de *Argenville* en su *Conchyliología* pinta a lo vivo los *pezebres*, en latin *pollicipedes*, <y en francés> *poussepieds*” (455).

Catálogo: “*Pezébres*, *precébres*, *pezébres* y *prezébres*. [...] No sé el origen; acaso de *p<o>licipes*, de *petiolus*, *tethia* en griego, de *pescebre*, *pezebre*” (289); “*Pezèbre*. ¿Si de *proebia* de Varrón, de la *colibdaena* o *pudendum marinum* de Atheneo, si de *pizouprota*, que en el Glosario de Schilter significa *fascinavit*?” (339); “*Pezebres* (Pollicipedes)” (460); “*Precebes* (Pontevedra) *Policipes hidra*” (474). Outras documentaciones no *Catálogo*: *pecebres* (474), *percébes* (339), *pecébres* (339), *pezebres* (266).

POLBO: *polvos* (114.2; *polbos* MP). Glosario: *polvos* (452). *Colección*: “*Pólbo*. Pronunciando la Ó del circunflejo con la boca muy cerrada para distinguirlo del *polvo* por *pulvis*. Del latín, tomado del griego *polypus*, se formó, perdiendo la -Y-, y mudando la P en B *polbus* y el gallego *pólbo*; y el castellano conservó la P y mudó la O en U, y dijo *pulpus* y *pulpo*” (227). *Colección*: “*Pólvos*, son los *pulpos*, en latín *polipus*, aludiendo a sus muchas garras” (452). *Catálogo*: *polbo* (287), *pulbo*⁵⁸ (287), *polvo* (473).

REBOLO: *rebolos* (29.2). Glosario: *rebólos* (279). *Colección*: “*Rebólos*. [...] Alguno creará que viene de *revolver* porque se va revolviendo al *rasar el grano* en el celemín. No lo admite la analogía, ni toma el nombre de la figura ni del oficio, ni de su movimiento, sino de su naturaleza.

El origen está en el sustantivo latino *pullus* que significa muchas cosas: primeramente al hijo del *caballo*, y de *pullus*, *pollo*, *poldo* y *poldro* (en castellano *potro*). [...]

Pullus significó después todo hijuelo de algún animal, y en especial el *pollo* de la gallina. [...].

⁵⁸ Esta voz leva a seguinte nota no *Catálogo*: “*pulbo*, sic MS. probable errata por *pulpo*”.

Pero, al asunto, digo que *pullus* significa también el renuevo, vástago, pimpollo o hijuelo de un árbol, *arboris pullus*, y aludiendo a lo cual se formó el verbo *pullulare* y *repullulare*. Y así como hai *pullus arboris*, hay *repullus* cuando es renuevo que nace junto al pié.

Esta voz *repullus*, a la gallega, o es *repólo* o es *rebólo*; y en castellano, o *repollo* o *rebollo*” (280).

Otras documentacións na *Colección: rebólo* (281, 284, 285, 355), *rebólos* (284).

Catálogo: “Rébo. Es aquella piedra, palo, etc., que sirve de *hipomochlio* a la palanca o *vecte*, para levantar o mover peso. Acaso de *ropalo*, o de *robur* fuerza, pues *robore*, en escrituras antiguas, se llama *rebor* o *revor*. Si de *ropalo* de ahí vendrá *rebollo*, o de *revolvo*, todo por *rollizo*” (316). Outras documentacións no *Catálogo: rebolo* (305, 398).

RIBEIRO: *Ribeyro* (2.2 -Ribeiro B, Riveiro MP-, 50.4 -Ribeiro B, MP-). Glosario: *Riveiro* (163), *Riveyro* (368). *Colección: “RIBEIRO.* Hacia el valle de *Avión*, al oriente del monte *Suido* nace el río *Avia*, el cual, caminando poco más de tres leguas, antes de meterse en el Miño, forma dos leguas de valle muy ameno, y cuyas laderas, o *riveras*, dan el celebrado vino de *Rivadabia*, ya por el nombre del valle, ya por la villa de *Riva de Avia*, y sincopado, *Rivadabia*. A todo aquel valle llaman ó *Riveiro*, y a los de él (*Riveranos*) *Riveira*”os o *Riveiraos*.

La voz *Riva* es del latín *ripa*, y el nombre *Avia* y *Avión*, acaso de *vius*, *avia*, *avium* ‘cosa fragosa y remota de caminos’ cual es el valle de *Avión*. *Avia*, neutro plural, corresponde a *in via*. Así hay otros sitios llamados *Avia*, y en Portugal hay otro río *Avia*. Así, la ortografía debe ser *Rivadavia*⁵⁹” (163-164).

Otras documentacións na *Colección: Ribeyro* (369).

ROBALO: *robàlos* (115.1). Glosario: *robalos* (453). *Colección: “Robalos* son bien conocidos. El latín es *lupus*, el griego *labrax*. Del diminutivo *lupulus*, y mudada la L en R, se formó el nombre *robaliza*” (453). *Catálogo: “Robalo* (Lupus)” (474). Outras documentacións no *Catálogo: robálo* (285), *robaliza* (285, 407, 474).

RODABALLO: *rodaballos* (116.2). Glosario: *rodaballos* (453). *Colección: “Rodaballos* [...], que en latín se llaman *rhombus*” (453). *Catálogo: “Rodaballo* o *rodavallo*” (284), “*Rodaballo* (Rhombus)” (474).

VASOIRA: *vasoiras* (83.3). Glosario: non copiou o autor este verso no glosario. *Colección: “Vasoiras* [...] de *vasura*, que viene de *verro*, *is*, *varrer*, se formó el gallego *vasoira*, por *escoba*, si

⁵⁹ Hai aquí unha nota do editor da *Colección: “Rivadabia MS. y B. grafía que no respeta el pensamiento del autor”.*

acaso *vasura* no se originó del francés *vase*⁶⁰ (443). *Catálogo*: “*Vasoira* o *basoira*. La *escoba*; de *verro, is*” (263). Otras documentacions no *Catálogo*: *vasoira* (408), *vasoura* (408), *vasoyra* (280).

VERZA: *berzas* (123.1; verzas MP). *Glosario*: *berzas* (456). *Colección*: “La *berza* viene del puro latín *brassica*, como si fuese *bersica*, *berça* o *berza*” (281); “del latín *brassica*, se formó la voz *berza*; y por ser la *berza* tan famosa y trivial, se entendía entre los romanos por la voz *caulis* o *col*” (354); “*Das berzas*, el latín es *brassica*” (456). *Catálogo*: *berzas* (302).

VINCO: *binco* (65.2), *binco* (210.1; vinco MP), *vinco* (583.2; binco B), *vinco* (718.3; binco B, MP); da copla 1202 á 1308 (MP): *vinco* (1252.1). *Glosario*: *binco* (426, verso 65.2). *Colección*: “No hallé escrita la voz gallega *binco*, así no sé si se ha de escribir *binco* o *vinco*, el *binco del ciego*. La voz *binco* tiene tres significaciones en gallego: 1ª significa el *binco* o triángulo del lazarillo, 2ª significa un adorno de orejas como pendientes, 3ª significa una como *gargantilla* o collar. En instrumento gallego de 1481 leí esto: ‘*dous binquos de coraas*’, ‘*dos bincos de corales*’. Es preciso buscar una raíz a la cual se pueda reducir las tres significaciones. Creo que es del caso el verbo *vincio, is, vincire, vixi, vinctum, atar, ligar. Vinctus, us, vinculum*, el atadero, o liga, o ligadura.

Digo pues que de *vinctus*, perdida la T, o de *vinculo*, *vinco*, perdida la L se dijo *vinco* y *binco*. [...]

Al modo que por eso se llama ese vegetable *vinca pervinca* [...] no es impropio que otro cualquier atadizo se llamase *vinco*. De hecho *vencello* y *vingallo* se aplican a cualquiera cosa con que se ata o liga otra. Al caso, una *sarta de corales*, porque se enfilan y se atan con un hilo, se llamará con propiedad un *binco* o *vinco* de *corales*; así mismo un *círculo* o *triángulo* de hierro que en si tenga insertos muchas sortijas, argollitas o anillos de hierro, no estará mal llamado, ó *binco* o *vinco dos ferros*. [...] El *binco* de las orejas se llamaría así porque tendría insertas perlas, aljófares o piedras preciosas, y atado todo al *zarcillo*. [...]

Covarrubias dice que las damas llaman *brinco* ciertos *joyelitos pequeños que cuelgan de las tocas, porque como van en el aire, parece que están saltando*, y lo deriva de *brincar*. La Academia dice corresponden los *brincos* a los *tembleques* de hoy. El portugués también usa la voz *brinco* y el diminutivo *brinquinho*, y esta voz, en segunda significación se aplica a un niño muy hermoso. Ahora se ofrece la dificultad si es una misma palabra *brinco* y *binco*; si *binco* perdió la R o si la R se

⁶⁰ As formas *Vasoiras* e *vasoira* levan unha nota no glosario da *Colección*: “*vassoiras* MS.”.

añadió a *binco*. No acierto a determinar cosa fija, pues el *brinco* se podrá aplicar a la raíz de *binco*, y *binco* se podrá aplicar a la raíz de *brinco* si éste viene de *brincar*.

El caso es que ninguno me señala la etimología de *brincar*. Después de muchas tentativas vine a creer que su raíz es *gótica*. Juan Schiltero en la voz *sprincko* dice que significa langosta, y que tomó ese nombre ‘a saltu. Salire autem nobis to spring’. Es palmario que la langosta *salta* y *brinza*, por eso el francés le llama *sauterelle* y el gallego *saltón*. Así pues, significando *sprincko* la *langosta* y perdiendo la S y mudando la P en B, resulta la voz *brinco* y el verbo *brincar*” (429-431).

Catálogo: “*Binco* o *vinco* [...] (y debe ser *binco*)” (271). Otras documentaciones no *Catálogo*: *binco* (317, 335), *bincos* (330), *vinco* (330).

VINGUELETE: *vingueletiños* (34.3). *Glosario*: *vingueletiños* (353). *Colección*: “E *vingueletiños*. El *barreno* se llama en gallego *vinguelete*, y su diminutivo *vingueletiño*. Es difícil. Diré lo que he conjeturado. *Wimble* en inglés significa el *barreno*, en alemán *wim-borken* (que quiere decir *agujera vino*) aludiendo al *barreno* que se da a un tonel. Menage, verbo *foret*, que es el *barreno*, trae texto de Pedro Cellense: ‘*tonellus foratur ut vinum habeatur*’; verbo *ville brequin* que es el *barreno* dice que en Anjou se llama *vire brequin*, y en Normandía *vin-brequin*, en la baja Bretaña *libricquin*, los de París *ville-brequin*.

Dice que los toneleros llaman a su *barreno ville*, y en diminutivo *villette*. Al caso, los gallegos llaman *villa* y *villete* a aquel palo que entra y sale, como dando vueltas al modo de *barreno* en la *canilla* de una cuba, pipa o tonel. Imitando a los alemanes o góticos *vin-breckin* es como un agujereador o *barreno* del *vino*. De ese modo: *vin-villa* o *vin-villete*, pronunciando el VI como GUI, de que hay mil ejemplos, resulta la voz *vinguillete* o *vinguelete* y su diminutivo *vingueletiño*” (353).

Catálogo: “*Vingueléte*. El *barreno*. Skinner dice: a fr. g. *guimble*, y del *vimble*, inglés, *terebra*. (Acaso será gótico). Acaso de *cata* y *cala* de vino, se diría *vincala*, *vingala*, *vingaléte*, *vinguelete*. Fúndome en que el francés *vil-brequin*, por *barreno*, le derivan del alemán *vin-brokin*, como agujerear el vino. En España se dice dar espita al vino. *Calar* es a la cosa y *catar* al gusto. Véase *villa*” (338). Otras documentaciones no *Catálogo*: *vinguelete* (307).

XOUBA: *jouviñas* (81.1, 117.3). *Glosario*: *jouviñas* (441, 454), *jouvas* (454). *Colección*: “*Jouviñas*, a las *sardinetas pequeñas* llaman, desde junio adelante *jouvas*, aludiendo a que aún son *chicas* y *jóvenes*” (441). *Catálogo*: “*Xoubio*. [...] Acaso será *joubio*, y esto vendrá de *juvenil*, *jouvenil*, *jouvil*, *jouvillo*, *jouvio* (al modo que de *juvenis sardina* se llama hoy *jouva*)” (325). Otras

documentacións no *Catálogo*: *jouva* (284, 325, 476), *jouvas* (289), *joubas* (475), *jouviña* (425).

XOUBÍO: *xoubio* (360.3), *xoubios* (92.1). Glosario: *xoubios* (446, verso 92.1). *Colección*: “Os homes *xouvios*, de *juvenes*, simples” (446). *Catálogo*: “*Xoubio*. Significa loco y tonto, pero no furioso ni rematado. Acaso será *joubio*, y esto vendrá de *juvenil*, *jouvenil*, *jouvil*, *jouvillo*, *jouvio* (al modo que de *juvenis sardina* se llama hoy *jouva*). En este caso *jouvio* es lo mismo que pueril, niño, etc., y viene bien para significar *tollo*, *tonto*, *parvo*” (325).

Móstrase Sarmiento coherente coa etimoloxía que propón e constante no uso de no caso de *abouzar*, para o que non fai ningunha referencia ó uso medieval, probablemente porque non o coñecía.

Por contra, non é totalmente constante na escritura de *bácoro* e *bacoriño*, se ben é certo que se inclina netamente polo uso de , e a este respecto é significativo que cando entre o 7 e o 14 de agosto de 1761 reproducíu o verso 31.1 para o glosario corrixiu o <v> inicial de MS, que debe datar de 1746 ou 1747. A utilización de fundaméntase no desenvolvemento P- > B- (“mudanza de analogía”⁶¹), que el sitúa mesmo en posición inicial absoluta. A idea de escribir *vacuriños*, con <v>, debeulle de vir dictada pola hipótese, expresada no *Catálogo*, de que a voz puidese proceder de VERRES; esta palabra aparece entre as que el recolleu na viaxe de 1745, pero non é imposible que a conxectura sobre a orixe a anotase tempo despois, xa de volta en Madrid. Por tanto, creo que se pode afirmar que neste caso Sarmiento se mostra coherente na aplicación do criterio etimolóxico, se ben nalgún momento dubidou respecto do asentamento do étimo.

En *beldro* o emprego de é consecuente co étimo que propón (BLITUM) e congruente co *bledo* castelán. O único *veldros* de MS, quizais imputable só ó copista, está corrixido en B.

Ververichiños, corrixido xa na reprodución do verso no glosario e mais en MP, presenta un tipo de grafización insólita que non se repite nin na segunda aparición da palabra nas coplas nin en ningunha das ocorrencias que se lle rexistran na *Colección* e no *Catálogo*. Creo por tanto que, se non se trata dun erro do copista de MS, tralo tenteo inicial do verso 23.3 Sarmiento acordou que esta palabra había que escribirla con <b->. Maior indecisión hai no tocante á representación do segundo /b/, que no *Catálogo* vemos por veces con <v> (*berv-*). *Berb-*

⁶¹ Sarmiento utiliza o termo *analogía* no sentido de ‘principio de proporcionalidade que rexe o desenvolvemento fonético das linguas’, é dicir, non de maneira moi distinta do que no século XIX se entenderá por *lei fonética*.

avense coa primeira hipótese etimolóxica que, logo de rexeita-la de BERBERI, se aventura a lanzar sen demasiada fe: MAR-MARISCO, con troco de labiais (M > P), levaría a *barbarisco*, *berberisco* e *berbericho*. A alternativa que propón é a de BREVE-PECTINO, coa que non se conforman as formas con *berb-* que rexistramos na propia explicación da *Colección* pero que lle puido suxerirlos *bervericho* e *berverichos* que anotou no *Catálogo*; cronoloxicamente isto é perfectamente posible, pois a referida glosa da *Colección* data de entre 1751 e 1753 e os *berverichos* do *Catálogo* foron anotados estando en Galicia en 1754 (época na que, obsérvese ben, tamén apuntou *berbericho(s)*). A hipótese de BERBERI só lle parece “crible” na glosa da copla 84, de entre 1766 ou 1767 e 1770, é dicir, cando xa nos últimos anos de vida escribía con poucos azos, con pouca disposición para o debate crítico de etimoloxías e mesmo esquecendo que entre 1751 e 1753 escribira que tal hipótese resultaba “inverisímil”. Tamén acepta esta proposta etimolóxica no *Catálogo*, pero aquí ten todo o aspecto dunha anotación apresurada e non definitiva, tanto se foi feita por quen, ocupado en rexistrar voces na súa viaxe galega de 1745, deixaba para outro momento a discusión sobre a súa etimoloxía, coma se se lle ocorreu apuntala estando xa en Madrid. En todo caso, o uso de *berb-* sería congruente con esta posible orixe e a de *berv-* pola representada por BREVE-PECTINO. Non me consta que vise esta voz na documentación medieval que consultou.

Na glosa de *berrar* expón Sarmiento con transparencia o que son as consecuencias da aplicación do criterio etimolóxico ó problema do uso de e <v> en galego. Débese ter en conta que a súa inclinación a favor da hipótese etimolóxica de VERRES (e, por tanto, de escribir *verrar*), data de entre 1761 e 1766 ou 1767, mentres que no *Coloquio* escribira este verbo constantemente con , ó igual có substantivo *berros* (206.2, 211.4, 422.2, 612.2, 720.2, 822.2, 894.2)⁶². Con todo, véxase como no mesmo lugar onde dicía que a hipótese de VERRES era a “máis natural” reproducía con <b-> a forma *berrava* do verso 67.3 e volvía a face-lo mesmo cando, xa vello e cangado polas doenzas e probablemente sen ánimo para a discusión, reescribía os versos 145.4 e 148.1. É evidente que hai aquí un elemento de contradición que tal vez se puido desenvolver debido a un posible arrastre exercido polo castelán *berrear*.

Non está certo da orixe de *bocareu*, pero si parece estar seguro de que se debía escribir con . Obsérvese que este uso é coherente coas ideas que el tiña verbo do que chama *analoxía* no desenvol-

⁶² Tamén constantemente con na continuación de MP: *berros* (1278.2, 1289.4, 1298.2).

vemento fonético que leva do latín ó galego, pois tódolos étimos que propón comezan por consoante labial (/m, p/) e para el, por tanto, podían dar paso perfectamente a /b/, tanto nesa posición inicial absoluta coma noutras. Xa no caso de *bácoro* se advirte como el entendía que /p-/ latino podía pasar en galego a /b-/ e propoñía que este /b-/ se presentase por medio de .

Para o uso de en *botar* Sarmiento apóiase exactamente no mesmo argumento que manexa para *bácoro* e para *bocareu*: a analoxía das transformacións fonéticas levaría de /p-/ latino a /b-/ en galego e, por tanto, cumpría escribi-la palabra con . Ora ben, neste caso esgrime ademais o argumento do valor diacrítico que podía asumi-la grafía utilizada. Os casos con <v> dos distintos manuscritos son minoritarios e, á vista da observación que Frei Martín fixo na *Colección*, inclínome a crer que deben de ser da responsabilidade dos distintos copistas.

É constante no uso de para *braña*, se ben esta grafización non se avén coa etimoloxía baseada en VERANU, que el acolle como boa. Coido que o que aquí temos é que fronte á aplicación do criterio etimolóxico se cruza a resistencia ó emprego da combinación <vr>, condenada pola RAE para o castelán. Obsérvase que Frei Martín utiliza ese grupo gráfico no discorrer da discusión etimolóxica da *Colección* ou do *Catálogo*, pero refúgao noutros contextos.

Acerta o beneditino no étimo de *bruño* e é constante no uso do grafema , esperable tanto en razón do /p-/ de PRUNUS⁶³ coma do rexeitamento do grupo <vr>. Tamén se mostra firme no emprego de para *buraz*; a hipótese que lanzou ó recolle-la voz en 1745 ou tal vez ó volver sobre ela tempo despois (*voraz* < lat. VORACE) non parece máis ca unha idea do momento necesitada dun estudio posterior que a confirmase ou aconsellase desbotala.

Aínda sen estar certo da súa orixe, é bastante constante no uso de <v> para *Carballedo* e *carballo*, quizais por ter visto *caruallo* ou derivados en instrumentos medievais, se ben isto non nos consta. Por esta razón, parécese probable que a única ocorrencia dunha forma con que se le en MS (*carballo*, 902.3) obedeza máis a unha preferencia ou inercia do copista ca á vontade de Sarmiento. Ó mesmo tempo, coido que temos na grafización desta voz un argumento máis a favor da tese de que no manuscrito do Museo de Pontevedra interveu unha man

⁶³ Non é fácil explica-lo /b-/ de *bruño* e de momento debémonos contentar con conxecturar que o /p-/ de PRUNUS puido ser tratado como intervocálico por razóns de fonética sintáctica. En todo caso, xa sabemos que para Sarmiento as pautas da “analoxía” permitían perfectamente que o /p-/ inicial latino pasase a /b-/ en galego e que isto pedía o concurso do grafema .

con criterios lingüísticos, en xeral, e ortográficos en particular, notablemente distintos dos de Frei Martín.

Canto a *Castrove*, a primeira hipótese apuntada (CASTRUM JOVIS) xustifica plenamente o uso de <v>. A outra posibilidade que se lle ofrece lévao a relaciona-la terminación deste topónimo coa de todos aqueles que presentan o elemento céltico *-obre*, pero ó final parece rexeitar esta conexión porque se inclina a pensar que a forma correcta é *Castrove* e que *Castovre* ou *Castobre* aparecen por metátese. Daquela, a vacilación gráfica entre *Castovre* e *Castobre* tal vez se deba atribuír á resistencia ó uso de <vr> e o emprego ocasional de *Castrobe* na discusión etimolóxica pode ter que ver co rexistro de *Castróbe* nun instrumento pontevedrés anterior a 1500 que el leu en 1745 e anotou no seu *Catálogo*. Así e todo, obsérvase que Sarmiento tamén coñecía rexistros medievais do topónimo con <v>, que supoñían un argumento a prol de *Castrove* que harmonizaba co uso do século XVIII, vantaxe que non lle proporcionaba *Castrobe*.

Corvelos é forma utilizada no texto inicial do romanzón e confirmada no lugar correspondente do glosario, dentro dun comentario redactado entre 1766 ou 1767 e 1770. Tamén se detecta no *Catálogo*, pero aquí en minoría fronte a *corbelo*: un caso con <v> fronte a dous con (dos cales un, o da p. 456, é de cando estaba de regreso en Madrid en 1755 trala terceira expedición a Galicia). A hipótese etimolóxica que aventura (CORDILA) pouca luz lle podía dar para a solución do problema ortográfico. Daquela, a oscilación *corbelo* / *corvelo* podería ter dúas explicacións: 1ª) o étimo que se lanza como hipótese non tiña nin , nin <v> nin <-p->, e nestes casos a norma da RAE era empregar ; 2ª) quizais, aínda sen declaralo, pensou Sarmiento nunha posible relación con *corvo*, voz que el adoita escribir con (cf. *Catálogo*, 350, 479, 480)⁶⁴, como non raramente se facía en castelán ata o século XVIII e como fixo tamén o gramático don Xoán Antonio Torrado, autor dun dos romances en galego que concursaron no certame minerval compostelán de 1697.

Hai unha lixeira inconstancia no caso de *devandito*, por máis que tende claramente a escribir esta voz con <v>. É posible que no seu ánimo pesase o recordo do latín ABANTE (de AB e ANTE), que, segundo Corominas e Pascual (s.v.), debeu de chegar ó galego a través dos catalanismos *avant*, *davant* e *devan*. Mais, tendo en conta que, salvo no verso 961.1 do *Coloquio*, emprega sempre <v> e ademais contaba polo menos cun rexistro medieval tamén con <v> recollido na viaxe de 1745 (antes de compoñe-lo romanzón), inclínome a pensar

⁶⁴ Tamén temos un *Corvos* (1143.3; Corbos MP). Obsérvase que o amanuense de MP preferiu o .

que o *debanditos* de MS se debe explicar como un descoido do copista, e con máis razón aínda en vista de que tanto B coma MP ofrecen nese lugar e sempre *devanditos*.

Mentres que o manuscrito B presenta invariablemente *laverco(s)*, con <v>, e MP só contén unha ocorrencia dunha forma con fronte a seis con <v>, en MS detectamos seis casos de *laverco(s)* e unicamente un de *lavercos*. Se se ten en conta que na reprodución do verso 93.4 no glosario se escribe *lavercos*, confirmando a grafía inicial do *Coloquio*, e que Sarmiento entende que esta voz está relacionada coa xermánica *laverca*, para el proveniente do gótico *laverca*, cabería esperar que o autor se mantivese firme no emprego de <v> para esta palabra. Mais non é así, e coma noutras ocasións isto non pode deixar de deitar sospeitas sobre a fidelidade do copista de MS respecto do manuscrito da Colección Medina Sidonia e, en última instancia, respecto do autógrafo de Sarmiento. Ora ben, tamén hai que considerar que, sendo maioritaria a forma *laverca* na *Colección*, no mesmo texto rexístrase tamén unha ocorrencia de *laverca* (p. 249, *laverca* en B); igualmente, no *Catálogo* oscílese entre *laverca* / -o e *laverca* / -o, como poderá comprobar doadamente quen lea o “Índice de voces gallegas y portuguesas” da edición que manexamos. Enfrontámonos, en definitiva, cun problema de variación intratextual e intertextual que non podemos resolver sen contarmos co autógrafo de Sarmiento. Con todo, non quero deixar de subliñar que o manuscrito B da *Colección*, copiado aínda en vida do autor e directamente sobre o orixinal polo menos na parte das coplas (cf. Pensado 1970: 67), é constante no uso de <v> (*laverca*, *laverco*), o que quizais queira dicir que por esa vía camiñaba o autógrafo. En todo caso, o que si se pode afirmar é que estamos ante unha palabra de etimoloxía non trivial que lle suscitaría dúbidas de grafización a calquera, incluso a Sarmiento, que con pleno dereito pertencía no século XVIII ó grupo escolleito dos moi versados en etimoloxías; ben o demostrou xustamente no caso desta voz, coa que atina ó buscarlle xenealoxía xermánica.

Sorprende un tanto que, logo de identifica-la *nabiña* como semente do *nabo* e despois de sinalar como étimo da voz o latín NAPINA (que por “analoxía” levaría ó galego *nabiña*), atopemos case constantemente o rexistro *naviña* e só nunha ocasión, no decorrer do comentario da *Colección*, *nabiña*. Entra dentro do posible que aquí interferise a grafía das voces francesas *navet* e *rave*, que el mesmo cita. Por outra parte, volve a ser de interese o feito de que o manuscrito B, copiado sobre o orixinal cando menos na parte das coplas, presente *nabiña* e non *naviña*. Temos aquí outro dato que nos fai dubidar do creto que merece a escrupulosidade do copista de MS.

O lector das glosas que Sarmiento fixo sobre a voz *percebe* asiste en directo ó desenvolvemento das pesquisas etimolóxicas que el emprende: as dúbidas iniciais, pois entre xaneiro de 1751 e maio de 1753 ignoraba tanto cal era a que debía ser considerada xusta ortografía da palabra coma cal de entre as diversas formas que dela coñecía debía ser considerada a recta e cales as súas variantes, de onde se seguía que ó descoñece-la correcta figura gráfica da voz para a lingua moderna se lle facía moi custoso ascender ata o seu étimo; os primeiros tenteos dubitativos sobre a orixe da palabra (acaso os vocábulos latinos PES, PEDICULUS ou PETIOLUS; tal vez o latín “antiquísimo” PROEBRA; quizais unha posible voz gótica coma PIZOUPRO, PEZOPRO ou PEZEPRO); e por fin, pouco tempo despois, o feliz achado definitivo, hoxe aceptado polos etimólogos (o latín POLLICIPEDES). Unha vez establecida con firmeza a etimoloxía da voz, determina-la súa xusta ortografía non presentaba dificultades: “de *pollice-pes* se prepara la voz *policebes, porcebes, percebes*, y en algunas partes *percebres* [...] y se debe escribir con fundamento *percebes*”. A meu parecer, cando afirma que o que queira escribir “con fundamento” debe escribir *percebes* Sarmiento refírese principalmente ó lugar en que de acordo co étimo proposto se debe coloca-la consoante vibrante. Mais a observación do bieito leva implícito que a escritura “con fundamento” pide tamén que a un <-p-> latino intervocálico se lle faga corresponder <-b-> na forma galega descendente, e é o certo que o bieito vacila no uso de <c> ou <z> ou na colocación da consoante vibrante á hora de escribir esta palabra, pero non o fai no tocante ó uso de , no que se mantén firme. Véxase, sen ir máis lonxe, como, se entre 1751 e 1753 chegara á conclusión de que se debía escribir *percebes*, cando entre 1766 ou 1767 e 1770 reproduce o verso 118.3 insiste no *pezebres* que vai inicialmente no *Coloquio*. ¿Caería tamén aquí o bieito traizoado polos seus copistas?

Como home sagaz e de inmensa lectura que era, acertou plenamente Frei Martín ó sinalar entre 1751 e 1753 a orixe da voz *polbo*, e mesmo parece dar na correspondente glosa da *Colección* unha concluínte indicación sobre a xusta ortografía da palabra baseada nas pautas de evolución fonética que nela observou (-P- > -B-): “del latín, tomado del griego *polypus*, se formó, perdiendo la -Y-, y mudando la P en B *polbus* y el gallego *pólbo*”. Tamén a escribira con ó apuntala en 1745 no seu *Catálogo*, a non ser que el mesmo ou un copista corrixiase anos máis tarde un posible <v> inicial. No *Coloquio*, composto entre 1746 e 1747, rexistramos xa *polvos*, que é confirmado na glosa da copla 114, realizada entre 1766 ou 1767 e 1770. Logo parece que entre 1745 e 1770 fixo Sarmiento dúas viaxes de ida e volta

en relación coa grafización desta palabra, e delas podemos dicir, coma sempre, que se poden explicar como froito da inconstancia do autor ou ben, se se entende que non estamos máis ca ante descoidos dos copistas, que non hai realmente tales viaxes de ida e volta na intención do autor e que non as debeu de haber nos seus autógrafos.

Na páxina 316 da edición do *Catálogo* de Pensado témo-las primeiras impresións que sobre a etimoloxía de *rebolo* se lle deberon de ofrecer a Sarmiento ó sentir e anota-la palabra estando en Galicia durante o verán de 1745: podería vi-la voz de ROPALO ou de REVOLVO. Logo, ó escribir entre 1751 e 1753 o comentario da copla 29 parece comezar rexeitando unha daquelas dúas hipóteses anteriores e declarándose a favor da representada por REPULLUS. O uso constante de é coherente con este étimo, mentres que a hipótese de REVOLVO entraría en contradicción co *rebolos* que vemos nas coplas, compostas, como se sabe, entre 1746 e 1747. Probablemente tal conxectura etimolóxica nunca chegou a parecerlle convincente, de modo que o modelo do castelán *rebollo* debeu de animalo a escribir *rebolo* en galego, mesmo antes de dar con REPULLUS.

Respecto de *Ribeiro*, a oscilación que se nota nos manuscritos (agás en MP, sempre con) parece dictada pola vacilación que se dá en castelán entre *riva* e *riba*, *rivera* e *ribera*, *rivero* e *ribero*. Da lectura do primeiro parágrafo da glosa da *Colección*, redactada entre 1747 e xaneiro de 1751, tiro a impresión de que *riveras* inflúe na grafía empregada en *Riveiro*, que é a que ó final propón nese parágrafo; e no segundo parece que *Riva*, con grafía antihistórica e antietimolóxica pero imposta no castelán no uso onomástico (cf. Corominas & Pascual: s.v.), determina a de *Rivadavia*. De toda maneira, a pesar do que o bieito di nestas reflexións, a vacilación *Ribeiro* / *Riveiro* ou *Ribeyro* / *Riveyro* persiste nas páxinas posteriores da *Colección*. E, a propósito de Ribadavia, salta á vista que a grafía que propón definitivamente como correcta no seu comentario (*Rivadavia*), viña a corrixi-los *Rivadabia* do parágrafo anterior e non se compadecía cos *Rivadabia* (350, 368, 369) que se rexistran máis adiante na *Colección*. Así, pois, batemos unha vez máis coa inseguridade e a inconsecuencia, pero tamén unha vez máis temos que preguntarnos se estas son atribuíbles exclusivamente a Sarmiento ou tamén, nunha medida difícil de determinar para nós, ós seus copistas. O que si me parece que se pode manter é que na grafización destes topónimos Sarmiento non se deu liberado das servidumes que impoñía a ortografía castelá.

En *robalo* o emprego constante de é congruente co étimo que firmemente sinala (LUPUS), que tiña -P- intervocálico.

Para *rodaballo* cómpre precisar que Frei Martín non di que proceda do latín RHOMBUS, etimoloxía obviamente inaceptable desde o punto de vista fonético, senón que en latín o rodaballo se chamaba RHOMBUS. Con esta palabra asaltouno unha indecisión inicial (“*rodaballo* o *rodavallo*”) cando a anotou no seu *Catálogo* durante o verán de 1745; a dúbida púidolle vir dictada ben polo portugués *rodvalho* -que el vería, por exemplo, no *Vocabulario* (1712-17127) de Bluteau- ben polo castelán *rodavallo*, definitivamente abandonado por *rodaballo* no tomo V do *Diccionario de Autoridades* da RAE (1737).

De *vasoira* hai que dicir que, se ben xa no *Catálogo* escribiu que procede de VERRO, mostrouse indeciso na mesma anotación (de 1745) entre usa-lo grafema <v> ou usar . Tal vez datos coma este nos poidan autorizar a pensar que xunto co etimolóxico Sarmiento puido considera-la aplicación doutros criterios alternativos, como puido se-lo da imitación do uso castelán: quizais a suxestión a prol de *basoira* estivese inspirada polo vocábulo *escoba* que se cita no mesmo lugar ou mesmo por *barrer*, xeral xa no castelán medieval (cf. Corominas & Pascual: s.v.) e nunca corrixido pola RAE ó facer prevalecer neste caso o uso establecido sobre o criterio etimolóxico. En todo caso, trala dúbida de 1745 parece convencerse de que se debía escribir *vasoira* con <v>.

Sarmiento adopta a grafía asentada en castelán para *berza*, pero obsérvase que el coída que o étimo desta voz é BRASSICA e, por tanto, que non contravén con ela o criterio etimolóxico. No caso desta palabra, pois, non creo que se deba falar de que o bieito adopta irreflexivamente a grafía do castelán, senón máis ben de que acepta o errado dictame etimolóxico da RAE e, en consecuencia, tamén a grafía que para esta voz se adopta no *Diccionario de Autoridades*⁶⁵.

Entre 1761 e 1766 ou 1767 dicía Sarmiento que nunca vira escrita a palabra *vinco* na acepción de ‘triángulo del lazarillo’, e polo tanto non tiña ningunha referencia de autoridade ou de simple uso para orientalo acerca da súa xusta ortografía. En troques, para as acepcións 2ª (‘un adorno de orejas como pendientes’) e 3ª (‘una como *gargantilla* o collar’) contaba con documentación rexistrada nun instrumento do ano 1481. Daquela, entendía que se debía buscar unha única raíz á que se puidesen facer remonta-las tres acepcións, e en principio opinaba

⁶⁵ O emprego de para o castelán *berza* decidiuse na sesión que a Academia celebrou o 12 de decembro de 1720 e debeuse a un equivocado asentamento da súa etimoloxía. Segundo Lázaro Carreter (1972: 34), “*berza*, conforme al correcto sentir académico que la relacionaba con *viridis*, estaba destinada a escribirse con v-; pero Antonio Dongo disiente, escribe un largo alegato para probar que el étimo de *berza* es *brassica*, persuade con él a la mayoría, y de la urna inapelable sale la extravagante *b* que aparta a la *berza* de lo *verde* (12-XII-1720)”.

que esta podía se-lo latín VINCTUS ou ben o latín VINCULUM ‘ligadura’. Mais así e todo, quizais porque ó mesmo tempo consideraba a posibilidade de que o étimo verdadeiro tivese que ver con *brincar*, non chegaba a resolver-la dúbida de se se debía escribir *binco* ou *vinco*. É probable que fose algúns anos antes (tal vez en 1745) cando deixou escrito no *Catálogo* que cría que a forma xusta debía ser *binco*. Quizais fose por esta incerteza non resolta polo que na glosa da *Colección* observaba que “de *vinctus*, perdida la T, o de *vinculo*, *vinclo*, perdida la L se dijo *vinco* y *binco*”, sen extraer definitivamente a conclusión obvia que esixiría a aplicación do criterio etimolóxico. Ó cabo, o problema ortográfico desta voz non o deixa resolto e, se ben é certo que non chegou a atopar bases etimolóxicas firmes que o puidesen orientar nesta toma de decisión, non o é menos que o rexistro medieval de *binquos* tampouco lle pareceu definitivo, quizais porque non estaba referido realmente ó instrumento musical chamado triángulo, senón a un pendente ou a un colar.

Para *vinguelete*, malia recoñecer que o seu étimo é difícil de establecer, semella estar certo de que o hai que escribir con <v>, pois así o fai constantemente. En todo caso, isto é coherente coa ortografía que teñen as orixes xermánicas que el conxectura para a palabra.

No caso de *xouba* é coherente coa hipótese etimolóxica que defende (JUVENIS SARDINA) a grafización que case sempre lle rexistramos: *jouva*. Xustamente o contrario, claro está, cómpre dicir do *joubas* da páxina 475 do *Catálogo*, que visto á luz da maioría de *jouva* resulta sospeitoso. Menos firme se mostra no caso de *xoubio*, e paga a pena sinalar que con esta voz vexo máis coherencia no tocante á conclusión esperable verbo da representación da consoante fricativa prepalatal xorda ca no referente a /b/: “*Xoubio*. Significa loco y tonto, pero no furioso ni rematado. Acaso será *joubio*, y esto vendrá de *juvenil*, *jouvenil*, *jouvil*, *jouvillo*, *jouvio* (al modo que de *juvenis sardina* se llama hoy *jouva*)”.

Realmente, a análise individualizada dos datos relativos a cada unha das voces incluídas nos pequenos catálogos de voces precedentes deitou tal volume de informacións e de reflexións que se fai necesario intentar poñer un pouco de sistema nelas se é que queremos chegar a algunha conclusión minimamente sólida verbo das opinións e a praxe ortográfica de Frei Martín Sarmiento. O primeiro que estimo preciso dicir aquí é que a importancia que este autor lle confería ó uso contrastado nos instrumentos medievais queda patente ó comprobar que efectivamente o tivo en conta cando quixo escribir algúns vocábulos para os que, xustamente por seren de emprego relativamente frecuente e de entrada antiga no idioma, chegou a contar coa correspondente

documentación medieval. Creo que isto é irrefutable nos casos de *avó*, *devandito* e o topónimo *Castrove* e que, aínda sen termos constancia documental, podemos soste que tamén é moi probable que o recordo do uso medieval lle inspirase formas coma *carvallo*, *Carvalledo*, *avendo*, *avia*, *ouvo*, *ouvesse* ou *erva*. Ademais, se se consideran con certa calma estes datos, verase como a preferencia ou o gusto pola utilización de <v> para escribir *erva* e as formas de *aver* invita a pensar que, cando o criterio do uso medieval entraba en conflito co etimolóxico, Sarmiento tendía a darlle preferencia ó primeiro. Non coñezo ningún caso en que, enfrontándose á mesma disxuntiva, optase o autor pola vía etimolóxica.

Realmente, lonxe de mostrarse como un etimoloxizante inflexible, Sarmiento dá probas de que, coma a RAE⁶⁶, se inclinaba por un acordo -o mellor acordo posible- entre a atención ó étimo das voces e o respecto ó uso establecido. No caso do galego este uso non podía ser outro có observable na documentación medieval. Descoñezo calquera posible referencia de Frei Martín a textos galegos escritos publicados no século XVI, XVII e primeira metade do XVIII, e o máis probable é que ignorase a súa existencia. En fin, como acabo de dicir, parece poderse afirmar que, cando o acordo entre o criterio etimolóxico e o do respecto ó uso medieval non era factible, o Padre Sarmiento dáballe preferencia ó segundo.

Mais o número de vocábulos do *Coloquio* cos que era forzoso facer esta elección non era moi numeroso, como tampouco o era o daqueles implicados no problema ortográfico que estamos analizando para os que o noso autor dispuxese de rexistros medievais. Por esta razón, as reflexións ortográficas de Sarmiento tenderon a relacionarse coas súas pescudas etimolóxicas, especialmente no caso das voces de orixe non trivial e con máis razón aínda se para elas non tiña referencias tomadas da Idade Media. O lector da *Colección* e do *Catálogo* asiste a miúdo a unha reflexión en marcha sobre a orixe das voces que neles se recollen e destas meditacións non é infrecuente que Sarmiento intente tirar consecuencias para a que el estima correcta grafización das palabras galegas que comenta; por veces, coma no caso de *berrar*, estas conclusións chéganse a explicitar. En liñas xerais, creo que o rigor na aplicación do criterio etimolóxico é considerable, mais tamén é moi

⁶⁶ O rigor etimoloxizante da RAE nos primeiros momentos da súa fundación foise atemperando ó ir entrando en contacto coa realidade das palabras concretas por esixencias dos traballos de preparación do Diccionario de Autoridades. Son proba disto a decisión de escribir sen <h> *ayer* (< HERI), con *barrer* (< VERRERE) ou sen hiatos *fe* e *ver*. Deste xeito, chegarase a un “pacto entre el uso y la etimología” (Lázaro Carreter 1972: 47) porque co paso do tempo a Academia irá rebaxando o nivel de esixencia etimoloxizante.

digno de ter en conta o volume de incoherencias que se perciben, non todas elas susceptibles de recibila mesma interpretación:

1. Algunhas serán imputables ó descoido do propio autor, descoido que parece ir en aumento conforme se vai adentrando na vellez e na conseguente caducidade intelectual. Coido que se deben incluír aquí algún dos poucos casos en que o castelán exerceu un efecto de arrastre non explicitado pero bastante claro: *Riveiro*, probablemente algunhas das grafías antietimolóxicas de *volver*, tal vez -pensando en *escoba*- a dúbida de se se debía escribir *basoira* e non moito máis.

2. Outras, probablemente bastantes, deberán explicarse como froito da infidelidade dos copistas respecto dos autógrafos de Sarmiento ou respecto das copias dos autógrafos que algúns utilizaron.

No caso de *braña* non parece poderse discutir que para Sarmiento o rexeitamento da combinación gráfica <vr> chegaba a situarse xerarquicamente por riba do criterio etimolóxico. Finalmente, en *botar* vimos como para o noso monxe o respecto pola ortografía que dictase a orixe de cada voz podía en certas ocasións verse suplementado polo valor diacrítico que podía asumir o uso de ou <v>.

O pouquísimo creto que en xeral merecen os copistas que lle couberon en sorte a Frei Martín Sarmiento lévame á conclusión de que o estudio da ortografía deste autor debe fundarse moito máis nas opinións que sobre esta materia emitiu que en todas aquelas grafizacións a miúdo discordantes que se lle poden rexistrar nos apógrafos a través dos cales coñecemos hoxe case toda a súa obra. Xunto a isto, hai que recordar que en xeral debemos concederlle máis valor ás formas gráficas que aparecen no glosario ca ás que van no *Coloquio* mesmo, xa que, como o propio autor dixo, cando escribiu o comentario tivo máis vagar para reflexionar sobre a xusta ortografía de cada voz.

Do grao de arbitrariedade no uso de e <v> a que se puido chegar mesmo despois de 1726 dá idea unha forma coma *Potebedra* (2.3), que aparece no manuscrito MP e corresponde a un topónimo sobradamente coñecido, constantemente escrito con <v> en tódalas épocas e, por certo, de etimoloxía coñecida por Sarmiento⁶⁷. Aquí si que é evidente que a responsabilidade da gralla recae sobre o copista de MP.

Referencias bibliográficas

⁶⁷ Lemos isto na *Colección* (p. 164): “Llámase así [Pontevedra] por estar a la orilla del mar, y junto a un puente, que ya hace muchos siglos que era vieja, esto es vetera; y de Ponte vetera se dijo Ponte-vedra”.

- Carré Aldao, E. (1916): "De nuestro pasado literario. Una poetisa gallega del siglo XVI (Doña Isabel de Castro y Andrade, condesa de Altamira)", *BRAG* 110, pp. 39-42; 111 (1916), pp. 73-77; 112 (1916), pp. 105-110.
- Cernadas y Castro, D. A. (1778-1781): *Obras en prosa y verso del Cura de Fruime, D. ---, natural de Santiago de Galicia*, 7 tomos. Madrid, MDCCLXXVIII. Por D. Joachin Ibarra, Impresor de Cámara de S. M. Con las licencias necesarias.
- Clarín de la Fama y Cithara de Apolo, El. Con métricos rasgos a la Reales Fiestas, que en el felicísimo nacimiento de el Principe N. Señor D. Luis Jacobo primero el Deseado executó la esclarecida y nobilísima, y muy leal Ciudad de Orense... en Santiago.* En la Imprenta de Antonio de Aldemunde. Año de 1708 (Biblioteca do Mosteiro de Poio, R.S. 36 / 5 /33-34).
- Corominas, J. / Pascual, J. A. (1987/1989//1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispano*, 6 vols. Madrid: Gredos ☹
vol. 1: 1987; vols. 2, 3, 4: 1989; vols. 5, 6: 1991 ☹.
- Ercilla y Çuñiga, Alonso de (1589): *Tercera / parte de La / Araucana de don ---, / Cauallero dela orden de Santiago, gentil/hombre de la camara dela Magestad / del Emperador.* Madrid: En casa de Pedro Madrigal.
- Ferreiro, M. (1994): "Contribución á lexicografía histórica do galego: o vocabulario de Payzal", *Cadernos de Lingua* 9, pp. 55-88.
- Fiestas Minervales y aclamacion perpetua de las Musas, à la inmortal memoria de el Ilustrissimo, y Excelentissimo Señor D. Alonso de Fonseca El Grande, Arzobispo de Toledo, y de Santiago, por sv Escuela, y Vniversidad, qve afectuosamente las consagra, dedica, y ofrece, al Excelentissimo Señor Conde de Monte-Rey, su Protector, Valedor, y Mecenas: Por mano de el doctor D. Joseph Varela y Vasadre, Retor de dicha Vniversidad, y Prior de la Santa y Apostolica Iglesia de el Señor Santiago: Con acuerdo de el Claustro; y por su comision; de el Secretario, que obediente las descriue.* Con licencia. En Santiago: Por Antonio Frayz. Año de 1697. Ed. facsímil, con *Estudio literario das Festas Minervais Compostelanas de 1697* de X. Alonso Montero: Santiago de Compostela: Universidade, 1993 [Con nove romances galegos entre as pp. 29-55].
- Gándara [y Ulloa], Fr. F. de la (s.a./1678): *El Cisne Occidental canta las palmas y triunfos de Galicia.* Madrid: Julián de Paredes.
- Gómez Tonel, J. (1951): *Relacion de las exequias que hiço la Real Audiencia del Reyno de Galicia a la Majestad de la Reina D. Margarita de Austria, Nra. Señora.* Edición facsímil con una

- Introducción de Antonio Rey Soto. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos.
- Huerta y Vega, F. X. de la (1734-1735): *Anales de el Reyno de Galicia*. Santiago: Imprenta de Ignacio Guerra.
- Lázaro Carreter, F. (1972): "Crónica del Diccionario de Autoridades (1713-1740)", in Real Academia Española (1972): *Crónica del Diccionario de Autoridades (1713-1740)*. Discurso leído el día 11 de junio de 1972, en el acto de recepción, por el Exm. Sr. Don Fernando Lázaro Carreter y contestación de Exm. Sr. Don Rafael Lapesa Melgar. Madrid, pp. 15-119.
- López. A. (1916): "La grafía portuguesa", in *Estudios crítico-históricos de Galicia. Primera serie*. Santiago de Compostela: El Eco Franciscano, pp. 106-109.
- Lorenzo, R. (1968): *Sobre cronologia do vocabulário Galego-Português (Anotações ao 'Dicionário etimológico' de José Pedro Machado)*. Vigo: Galaxia.
- Lorenzo, R. (1975-1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Edición crítica anotada, con introducción, índice onomástico y glosario. 2 vols. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos "Padre Feijoo" [vol 1 (1975): Introducción, texto anotado e índice onomástico; vol. 2 (1977): Glosario].
- Mariño Paz, R. (1995): "Estudio introductorio", in Fr. M. Sarmiento (1995): *Coloquio de vinte e catro galegos rústicos*. [Santiago de Compostela]: Consello da Cultura Galega, pp. 7-102.
- Martínez Barbeito, C. (1956): "Don José Cornide y su *Catálogo de palabras gallegas*", *Boletín de la Real Academia Gallega* 27, pp. 291-349.
- Monteagudo, H. (1996): "Noticia dun texto prosístico en galego do século XVII: 'Memoria da fundación da Confraría de Cambeadores'", in R. Lorenzo / R. Álvarez (eds.): *Homenaxe á profesora Pilar Vázquez Cuesta*. Santiago de Compostela: Universidade, pp. 351-375.
- Murguía, M. M. (1910): "Don José Cornide y sus versos en gallego", *Boletín de la Real Academia Gallega* 10, pp. 162-169 e 179-182.
- Noia Campos, C. (1979): "Notas sobre Seguino, autoridade citada no diccionario de Rodríguez", *Grial* 64, pp. 237-239.
- Noia Campos, C. (1991): "Aspectos gráficos e lingüísticos na transcripción do século XVIII duns documentos medievais", in M. Brea / F. Fernández Rei (coords.) (1991): *Homenaxe ó profesor*

- Constantino García*. Santiago de Compostela: Universidade, vol. 2, pp. 145-153.
- Pensado, J. L. (1970): "Estudio preliminar", in Fr. M. Sarmiento (1970): *Colección de voces y frases gallegas*. Edición y estudio por J. L. Pensado. Salamanca: Universidad.
- Pensado, J. L. (1973): "Estudio preliminar", in Fr. M. Sarmiento (1973): *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*. Edición y estudio por J. L. Pensado. Salamanca: Universidad.
- Pensado, J. L. (1985^a): "Las cartas gallegas a Gondomar", in *El gallego, Galicia y los gallegos a través de los tiempos*. A Coruña: La Voz de Galicia, pp. 17-22.
- Pensado, J. L. (1985^b): "Invasiones y evasiones del gallego", in *El gallego, Galicia y los gallegos a través de los tiempos*. A Coruña: La Voz de Galicia, pp. 23-36.
- Pensado (1989): "O galego no século da Ilustración", *Grial* 102, pp. 183-198.
- Pérez de Guzmán, J. (1891/1892): *Cancionero de la Rosa*, vol. 1. Madrid: Colección de Escritores Castellanos.
- Rioboo y Seixas, A. (1747): *Analysis Historica-Chronologica de la primitiva Ereccion, progressos y diversas reedificaciones de la Santa Iglesia de Santiago*, por su autor, el Lcdo. Don Antonio Rioboo y Seixas, Presbytero, Graduado en Derechos por la Universidad de Santiago, Predicador con licencia general, y perpetua de este Arzobispado, Y Visitador General Titular, que hà sido de el Obispado de Tarazona. Con Licencia, En Santiago: En la Imprenta de D. Andres Fraiz, Impressor de la Santa Inquisicion.
- Rosemblat, A. (1951): "Las ideas ortográficas de Bello", in A. Bello (1951): *Obras completas*. Caracas, tomo V, pp. IX-CXXXVIII.
- Saavedra Rivadeneyra y Aguiar Pardo de Figueroa, Fernando de (1674): *Memorial/ al Rey N. Señor,/ en que se recopila, adiciona y representa/ quanto los Cronistas, y otros autores han escrito, y consta por instrumentos,/ del origen, y antigüedad, descendencia, y sucesión, lustre/ y servicios/ de la casa de Saavedra,/ y de identidad, y permanencia de su primitivo/ Solar, y estados en el reyno de Galicia,/ y de la linea primogénita, recta y troncal de varon / de sus Posseedores, Cabeças, y Parientes mayores, continuada desde los/ primeros siglos de su mas antigua fundación, hasta/ el presente. / Por don --,/ sucesor, y actual posseedor della*, Año de/ 1674. Con licencia: En Granada, en la Imprenta Real de Francisco de Ochoa, en la Calle de Abenamar.

- Sagradas Flores del Parnaso, de la bien templada lyra de Apolo, que a la reverente catholica acción, de aver ido acompañando sus magestades al SSmo. Sacramento, que iba a darse por Viatico à una Enferma, el día 28 de noviembre de 1722. Cantaron los mejores cisnes de españa...* Madrid: Imprenta de Juan de Ariztia, 1723. (Biblioteca do Mosteiro de Poio, R.S. 36 / 3 / 7).
- Sarmiento, Fr. M. (1970): *Colección de voces y frases gallegas*. Edición y estudio por J. L. Pensado. Salamanca: Universidad.
- Sarmiento, Fr. M. (1973): *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*. Edición y estudio por J. L. Pensado. Salamanca: Universidad.
- Sarmiento, Fr. M. (1995): *Coloquio de vinte e catro galegos rústicos*. Edición de Ramón Mariño Paz. [Santiago de Compostela]: Consello da Cultura Galega.
- Sobreira, Fr. J. (1974^a): *Ensayo para la historia general botánica de Galicia*, in J. L. Pensado (1974): *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*. Galaxia: Vigo, pp. 221-267.
- Sobreira, Fr. J. (1974^b): *Idea de un diccionario de la lengua gallega*, in J. L. Pensado (1974): *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*. Galaxia: Vigo, pp. 185-219.
- Sobreira, Fr. J. (1979): *Papeletas de un diccionario gallego*. Edición y estudio crítico por J. L. Pensado. I. Texto. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos "Padre Feijóo".
- Tobío, L. (1973): "Gondomar e o galego", *Grial* 40, pp. 133-144.
- Tobío, L. (1977): "Outras dúas cartas en galego a Gondomar", *Grial* 57, pp. 366-367.
- Valdés, J. de (1976): *Diálogo de la Lengua*. Edición, introducción y notas de José F. Montesinos, 6^a ed. (1^a ed.: 1928). Madrid: Espasa-Calpe.